

Duurzaamheid en Afvalmanagement in Noord-Ghana

Een etnografisch onderzoek in Sandamfong en Walewale

Masteropleiding: Cultural Anthropology and
Development Sociology

Specialisatie: Policy in Practice

Naam student: Q.J.A. Kramer

Student nummer: 1223135

Supervisor: Dr. J.A.M.M. Jansen

Datum: 29 juni 2017

Universiteit
Leiden

Samenvatting

Het hergebruik van materialen in plaats van het weggooien ervan op een afvalberg wordt al jaren aangemoedigd in landen zoals Nederland. Ook mobiele telefoons bevatten kostbare en herbruikbare materialen zoals goud, zilver en lithium en plastic. De Nederlandse organisatie Closing the Loop probeert een circulaire afvalstroom te creëren om op deze manier het gebruik van mobiele telefoons duurzamer te maken. Hiervoor zamelen ze kapotte mobiele telefoons in en recyclen deze volledig in een fabriek in Antwerpen. De organisatie is ook actief in Ghana, omdat hier veel goedkope mobiele telefoons in omloop zijn. Closing the Loop ervaart moeilijkheden met het inzamelen van de toestellen. Veel mensen willen ze niet afstaan. Daarom kwam vanuit hen de vraag ‘wat doen Ghanezen met de mobiele telefoons?’ Voor deze scriptie is die vraag omgebogen naar: *‘op welke manier gaan mensen om met afvalmateriaal?’*

Om dit te onderzoeken, verbleef ik de eerste drie maanden van het jaar 2017 in Noord-Ghana in het stadje Walewale en het dorpje Sandamfong, waar ik onderzoek deed naar afvalmateriaal. Ik richtte me hierbij op afvalmanagement bij vrouwen die centraal staan in de huishoudens. Door de vrouwen in de eerste instantie te interviewen en daarna te observeren ben ik veel te weten gekomen over afvalmanagement, materiaalgebruik en de omgang met mobiele telefoons. Op basis hiervan concludeerde ik dat de beleidsintentie van Closing the Loop niet overeenkomt met het sociale effect dat het beleid geeft (Mosse, 2013). De interventie, het inzamelen van telefoons, is niet eenvoudig toe te passen in Ghana, omdat er veel waarde gehecht wordt aan materiaal dat in de (nabije) toekomst nog een doel kan dienen. In deze scriptie zal naar voren komen dat het begrip duurzaamheid in de ‘Westerse’ wereld vooral gericht is op milieukundige aspecten, waarbij het behoud van de natuur en het zuinig omgaan met natuurlijke hulpbronnen van belang zijn. In Ghana is er echter veel aandacht voor onmiddellijk hergebruik en sociale duurzaamheid, waardoor milieukundige ideeën rondom circulaire afvalstromen, zoals recycling die Closing the Loop uitvoert, buiten de horizon vallen. Met de inzichten die verkregen zijn door het etnografische onderzoek hoop ik enerzijds een bruikbaar antwoord te geven op de vraag vanuit Closing the Loop en anderzijds een bijdrage te leveren aan het antropologische debat rondom ontwikkeling en bij het zoeken naar duurzame oplossingen.

Dankwoord

Graag wil ik een aantal mensen bedanken voor het tot stand brengen van deze scriptie. In de eerste plaats wil ik Issifu Sulemana bedanken voor zijn inzet bij het vinden van een geschikte onderzoekslocatie. Zonder zijn hulp was ik nooit in Sandamfong terecht gekomen en had ik mijn vertaler Azaya nooit ontmoet. Ook bood hij me een kamer in zijn huis waarin ik mijn gehele periode in Ghana verbleven heb. Daarnaast is Zaliya van onschatbare waarde geweest voor mijn integratie in Walewale. Ze heeft me laten zien waar ik terecht kon voor dagelijkse boodschappen, maar stelde me ook aan mensen voor, waardoor ik altijd overal een praatje kon maken met de mensen in het dorp. Mijn huisgenoot Eric is in Walewale een goede vriend geweest met wie ik elke avond lange gesprekken voerde en mij Ghanese ‘*stew*’ leerde bereiden. Ook wil ik iedereen in Sandamfong bedanken voor de enorme gastvrijheid en vriendelijkheid waarmee zij me elke dag ontvingen.

Dit afstudeerproject was niet tot stand gekomen als mijn supervisor Jan Jansen mij niet met zoveel inzet en enthousiasme had begeleid. Hij heeft de acclimatisering in Ghana tijdens de eerste weken van de gezamenlijke reis met alle studenten in goede banen geleid en ervoor gezorgd dat we op een vertrouwde manier het land leerden kennen. Zijn persoonlijke betrokkenheid heeft ervoor gezorgd dat ik me op de momenten dat mijn onderzoek tegenzat, er altijd weer vol goede moed tegenaan ging. De omstandigheden waren zwaar, maar Jan Jansen bleef er altijd op vertrouwen dat het goed zou gaan en dit hield me overeind. Ook ben ik al mijn naasten, waaronder mijn moeder in het bijzonder, dankbaar voor de steun die zij gaven in het lezen en herlezen van stukken tekst en het aanhoren van mijn gedachtegangen en strubbelingen.

Inhoud

Samenvatting	1
Dankwoord	2
1. Introductie	4
1.1 Maatschappelijke relevantie	5
1.2 Wetenschappelijke relevantie	6
1.3 Onderzoeksvraag	6
1.4 Ethische aspecten.....	6
1.5 Walewale en Sandamfong	7
1.6 Veldwerk in Sandamfong: methodologie	8
2. Theoretisch Kader	11
2.1 Milieuduurzaamheid	12
2.2 Technologische scripts	15
2.3 Schuld- en schaamtecultuur.....	15
2.4 Sociale Duurzaamheid	19
3. Veldwerk in de praktijk.....	20
3.1 Introductie en eerste dagen	20
3.2 Een bekende in het paleis	30
4. Duurzaamheid in Sandamfong en Walewale	33
4.1 Milieuduurzaamheid	33
4.2 Sociale Duurzaamheid	35
4.3 Afvalmanagement.....	36
4.4 Bewustwording	39
5. Een wereld van verschil	42
5.1 Circulaire afvalstroom	42
5.2 ‘Culturele scripts’	44
6. Conclusie.....	46
Literatuurlijst.....	49
Appendix I.....	52

1. Introductie

In deze scriptie zal een etnografisch onderzoek worden gepresenteerd over de percepties van milieuduurzaamheid en sociale duurzaamheid en het gebruik en hergebruik van (afval)materialen. Tijdens het veldwerk is onderzocht op welke manier Noord-Ghanese vrouwen uit Sandamfong omgaan met materiaal en welke vormen van duurzaamheid een rol spelen in hun dagelijks leven. Daarnaast hebben gebeurtenissen die plaatsvonden in het stadje Walewale ook een grote rol gespeeld bij het verklaren van culturele verschillen die belangrijk zijn voor het omschrijven van het concept duurzaamheid.

Dit verslag zal ook ingaan op de verschillen tussen schaamte- en schuldculturen en de gevolgen hiervan voor het implementeren van beleid. Ontwikkelingsbeleid is veelal afkomstig uit ‘Westerse’ supranationale organisaties en gestoeld op ‘Westerse’ ideeën. Hierdoor kunnen er verschillen optreden tussen het beoogde effect en de uiteindelijke uitkomst van het beleid. Duurzame ontwikkeling is ook in Nederland een trend die door vele initiatieven wordt gestimuleerd. Eén van die initiatieven komt vanuit de organisatie Closing the Loop. Deze organisatie wil in het kader van hergebruik en duurzaam gebruik van metalen en plastics Ghana opnemen in een globaal proces van een circulaire afvalstroom voor kapotte mobiele telefoons. Nadat de telefoons in Ghana zijn ingezameld, worden ze verscheept naar een fabriek in Antwerpen. In deze fabriek kunnen alle onderdelen van de mobiele telefoons worden gescheiden en worden deze omgesmolten tot herbruikbaar materiaal. Dit materiaal wordt vervolgens verkocht, waardoor er nieuwe producten van gemaakt kunnen worden.

In Ghana ondervindt Closing the Loop moeilijkheden bij het inzamelen van de mobiele telefoons. In deze scriptie wordt antwoord gegeven op de vraag vanuit Closing the Loop wat ‘de Ghanezen’ met kapotte telefoons doen. Om te kunnen achterhalen waarom het inzamelen van mobiele telefoons in Ghana zo moeilijk verloopt, is tijdens dit etnografische onderzoek bekeken hoe Ghanezen omgaan met (afval)materiaal. Dit heeft geleid tot interessante observaties die laten zien dat ‘Westerse’ percepties van duurzaamheid die gebaseerd zijn op de ideeën van milieuactivisten (Brosius, 1999: 277), niet overeenkomen met percepties van duurzaamheid in Noord-Ghana. Ook wijkt de omgang met gebruiksvoorwerpen vaak af van het technologische script dat de designer voor ogen heeft, waardoor het voorwerp tot doelen kan dienen die niet van tevoren zijn ingecalculereerd (Verbeek, 2006: 362). In mijn onderzoeksgebied vormen sociale duurzaamheid gecombineerd met elementen van een schaamtecultuur de basis voor een ‘mismatch’ tussen de beleidsintenties van Closing the Loop en hun beoogde sociale effect (Mosse, 2013: 232).

De vragen ‘wie of wat moet behouden worden?’ en ‘aan welke vormen van ontwikkeling geeft men de voorkeur?’ zijn ‘normatieve vragen die oordelen behelzen van een samenleving wat betreft sociale, economische en ecologische doeleinden’ (Hediger, 2000: 482). Het concept duurzaamheid kan dus ook worden uitgelegd via de ‘inheemse definitie’ in plaats van het te baseren op criteria van een externe cultuur (Barnard en Spencer, 2010: 220). Dit verslag geeft weer hoe sociale duurzaamheid gekoppeld kan worden aan een schaamtecultuur en hoe deze combinatie leidt tot een bepaalde perceptie van afval en weggoien die niet in overeenstemming is met het inzamelingsbeleid van Closing the Loop. Het eerste hoofdstuk zal ingaan op de maatschappelijke en wetenschappelijke relevantie van het onderwerp van deze scriptie. Ook zullen de geografische en andere kenmerkende aspecten van Sandamfong en Walewale worden weergegeven. Als laatste komt de methodologie aan bod. In hoofdstuk twee zal het theoretisch kader worden gepresenteerd waarop de analyse van de data is gebaseerd. Hoofdstuk drie bevat een uitvoerige beschrijving van mijn veldwerk in Sandamfong. Hierin zal de lezer kennismaken met enkele participanten en lezen wat ik ervaren heb tijdens mijn veldonderzoek. In hoofdstuk vier en vijf vindt de terugkoppeling plaats naar de theorie die beschreven is in hoofdstuk twee. In hoofdstuk zes zal de conclusie uiteengezet worden. De appendix bevat een Engelse samenvatting van deze scriptie, zodat het aan hen die de Nederlandse taal niet vaardig zijn, ook gecommuniceerd kan worden.

1.1 Maatschappelijke relevantie

In Ghana bestaat een van de grootste afvalstromen uit ‘*e-waste*’. Doordat veel Ghanezen geen nieuwe producten kunnen aanschaffen, worden grote hoeveelheden elektronische apparaten uit Europa en Noord-Amerika geïmporteerd (Amoyaw-Osei et al., 2011: 2). Sommige apparaten kunnen opnieuw worden gebruikt maar het overgrote deel belandt op de afvalberg in Agbogbloshie. De manier waarop het afval daar wordt verwerkt is erg giftig omdat metalen zoals arsenicum, lood, kwik en koper in de bodem terechtkomen (Srigboh et al., 2016: 69). Ook veel mobiele telefoons belanden uiteindelijk op dit soort afvaldumpplaatsen. Het voorkomen hiervan en het creëren van een duurzame circulaire afvalstroom rondom mobiele telefoons is daarom een goed startpunt van Closing the Loop. Een antropologisch onderzoek naar het gebruik van (afval)materialen en weggooi gedrag is hierbij essentieel, omdat hiermee in kaart wordt gebracht in hoeverre deze plannen uit te voeren zijn in het noorden van Ghana.

1.2 Wetenschappelijke relevantie

In zijn artikel in de *Annual Review of Anthropology* benadrukt Joshua Reno (2015) dat afval niet alleen bekeken moet worden als datgene dat wordt weggegooid, maar ook als materiaal met een ‘afterlife’ (2015: 558). Afval heeft effect in de wereld, zoals lokale en globale politieke conflicten, overheidsvormen, verschillende economische waarden en zorgen rondom milieuproblematiek (Reno, 2015: 558). Daarom beargumenteert hij dat etnografen niet alleen moeten onderzoeken waarom dingen worden gecategoriseerd als vervuilend en daarom verwerpelijk, maar dat ze ook moeten kijken welke kenmerken horen bij afvalmateriaal, de betekenis en het managen ervan (Reno, 2015: 558). Dit is belangrijk omdat het managen van huishoudelijk afval in Ghana problematisch is mede doordat het daar ontbreekt aan participerende burgers wanneer er projecten worden gestart om het afval beter op te ruimen (Owusu-Sekyere et.al., 2015: 55). Antropologie is wat betreft duurzame levensstijlen een belangrijke wetenschappelijke invloed, omdat het de relatie kan leggen tussen hoe mensen de wereld zien en hoe zij zich erin gedragen (Milton, 1997: 493). De wetenschappelijke resultaten die uit dit onderzoek zijn voortgekomen kunnen beleid rondom het inzamelen van afval, zoals Closing the Loop uitvoert, verbeteren.

1.3 Onderzoeksvraag

Om te onderzoeken hoe er met (afval)materiaal wordt omgegaan en op welke manier duurzaamheid naar voren komt, zijn de volgende onderzoeksvragen opgesteld:

- In hoeverre is het concept milieuduurzaamheid aanwezig in Walewale en Sandamfong?
- Welke materialen beschouwen de vrouwen in Sandamfong als afval?
- Wat gebeurt er met kapotte mobiele telefoons?

1.4 Ethische aspecten

Antropologen moeten zich altijd bewust zijn van de relatie tussen henzelf en hun onderzoekspopulatie (Sluka, 2010: 271). Participanten geven in sommige gevallen gevoelige informatie aan onderzoekers en moeten erop kunnen vertrouwen dat de onderzoeker hier op een juiste manier mee omgaat. Het omgaan met (afval)materialen is in principe geen gevoelig onderwerp en tijdens dit onderzoek zijn er geen zaken aan het licht gekomen die mijn participanten in moeilijkheden zouden kunnen brengen. Toch is er ook een deel van dit onderzoek gericht op milieuvervuiling en de situatie in Sandamfong en Walewale, waarbij er

naar voren komt dat de participanten op een dusdanige manier met het milieu omgaan die in de ogen van een ander slecht zou kunnen worden opgevat. Ik ben me ervan bewust dat het weergeven van dit gedrag gevoelig zou kunnen zijn.

Er is echter wel een ethisch dilemma te herkennen wat betreft de relatie tussen mij als onderzoeker en de samenwerkende partij ‘Closing the Loop’. Antropologen hebben zowel verplichtingen aan de onderzoekspopulatie als aan de partij die het onderzoek financiert en ondersteunt (Pels [1999] in Sluka, 2010: 272). In dit onderzoek is er geen sprake van een dergelijk spanningsveld omdat Closing the Loop geen sturende eisen heeft gesteld die het onderzoek zouden kunnen beïnvloeden. De data die in deze scriptie gepresenteerd worden, zijn in geen enkel opzicht aangepast ten gunste van welke partij dan ook.

Het laatste ethische aspect dat een rol speelt in dit onderzoek is het presenteren van de onderzoeksresultaten. Deze scriptie is geschreven in het Nederlands, een taal die de participanten niet vaardig zijn. Zij zullen daarom niet in staat zijn het verslag te lezen, terwijl ze er en groot onderdeel van uitmaken. Aan Eric en Issifu zal er daarom een Engelse samenvatting worden gestuurd. De overige participanten hebben ook moeite met het lezen van Engels en kan ik daarom helaas niet op de hoogte stellen van deze scriptie.

1.5 Walewale en Sandamfong

Van medio januari tot en met eind maart 2017 woonde ik in Walewale. Dit stadje ligt in het West Mamprusi District van de *Northern Region* in Ghana. Volgens de census van 2010 bestond de bevolking toen uit 112.117 mensen. Ruim tachtig procent van de bevolking werkt in de landbouw, bosbouw of visserij (Ghana Statistic Service, 2014: 11). Het landschap kenmerkt zich door veel grasland en bomen die bestand zijn tegen jaarlijkse bosbranden. Er is een regenseizoen van mei tot juni en van september tot oktober. De overige maanden van het jaar zijn droog. Vanwege de droogte is het voor veel inwoners van belang dat er een goed regenseizoen wordt verwacht. De gewassen die er voornamelijk worden verbouwd zijn mais, gierst, sorghum en aardnoten. Daarnaast wordt er ook vee gehouden. Tijdens het oogsten en zaaien, doet een familie zelf het werk. Er wordt zelden mankracht ingehuurd, tenzij er een tekort is aan familieleden (Issaka et al., 2016: 3).

De bevolking in Walewale telt volgens de census van 2010 18.580 inwoners (Ghana Statistic Service, 2014: 68). Walewale is goed bereikbaar doordat de hoofdweg van Tamale naar Bolgatanga er dwars doorheen loopt. Hierdoor is er een redelijk aanbod van diensten en producten. Het dorp Sandamfong ligt ongeveer drie kilometer ten noorden aan dezelfde

hoofdweg (zie kaart 1.1.2). Ik kwam in Sandamfong terecht via mijn gastheer Issifu. Hierover wijd ik verder uit in de volgende paragraaf. Sandamfong heeft geen driedaagse marktplaats zoals Walewale en er is geen stromend water. Er is wel elektriciteit en telefonisch bereik. Het dorp komt niet voor in het statistische rapport over het West Mamprusi district, maar er zullen tussen de driehonderd en vierhonderd mensen hebben gewoond. Het was, zoals gebruikelijk in de eerste drie maanden van het jaar, erg droog tijdens mijn verblijf en de akkerlanden lagen er verlaten bij. Wat betreft het boerenbedrijf was er niet veel werk omhanden. De oogst was al gedaan en de familie leefde van de gierst die in grote zakken was opgeslagen op hun binnenplaats. Veel mannen waren bezig met het bouwen van nieuwe huizen of met onderhoudswerkzaamheden, zaken die men van oudsher in het droge seizoen doet.

1.5.1

1.5.1 Ghana's West Mamprusi District (Google Maps)

1.5.2

1.5.2 Walewale en Sandamfong aangegeven met rode stip (Google Maps)

1.5.3

1.5.3 Satellietfoto van Sandamfong (Google Maps)

1.6 Veldwerk in Sandamfong: methodologie

Voordat ik naar Ghana vertrok, had ik besloten mijn onderzoek op te zetten in Walewale. Hier kwam ik in contact met Issifu Sulemana. Hij is de projectleider van het Zasilari Ecological Farming Project (ZEFP) en houdt zich bezig met de biologische uien- en tomatenteelt. Er is vanuit de hoofdstad Accra een opkomende vraag naar onbespoten groente en Issifu wil de lokale boeren de kans geven zich op de grote commerciële markt te begeven (c.f. van Veluw, 2016). Nadat ik hem ontmoet had, liet hij een kamer voor me gereed maken in zijn huis, zodat ik hier kon verblijven. Zo leerde ik de tweede dag van mijn individuele veldwerk meteen de

gastvrijheid kennen die ik gedurende mijn hele verblijf heb mogen ervaren. Issifu heeft me enorm geholpen om een goede plek in de buurt van Walewale te vinden waar ik mijn onderzoek kon starten. Aangezien hij veel omliggende dorpen kent door het ecologische landbouwproject, heeft hij me in de eerste week van mijn verblijf verschillende dorpen kunnen laten zien waarvan hij dacht dat ze geschikt konden zijn voor mijn onderzoek. Twee leden van zijn personeel namen me om de beurt mee op de brommer en vertaalden in het dorp om uit te leggen waar we voor kwamen. In de eerste instantie kwam ik in contact met de vrouwen in Zangum. Na een vrij lange motorrit op een zandpad kwamen we aan bij het dorp. De introductie verliep wat rommelig, omdat mijn gids Immuru telkens vrienden en familie moest groeten. Toen we met de vrouwen in contact kwamen, voelde ik een vreemde spanning die ik in de volgende alinea zal verklaren. Sandamfong was het laatste dorp dat ik die week bezocht met Azaya. Hij introduceerde me bij de chieft, die meteen een heel vriendelijke indruk op me maakte. Het veldwerk heeft dan ook plaatsgevonden in het dorpje Sandamfong, terwijl ik bij Issifu verbleef in Walewale gedurende de eerste drie maanden van 2017.

Om mijn onderzoekspopulatie af te bakenen had ik me voor mijn komst naar Ghana voorgenomen om me te richten op vrouwen die zich bezighouden met het maken van *shea butter*. Tijdens de conferentie ‘Identity, Development, and Infrastructures: Historical characteristics of Northern Ghana in past and present’ op 9 december 2016 in Rotterdam werden er twee presentaties gehouden die ingingen op de *shea butter* productie in Ghana. Er kwam naar voren dat de vrouwen die afhankelijk zijn van de sheanoten dagelijks te maken hebben met het concept ‘duurzaamheid’. Hout van een boom kan immers ook gebruikt worden als brandhout. Het hout van shea bomen is heel geschikt hiervoor omdat het meteen vlam vat, waardoor er geen houtskool nodig is om een vuur aan te maken. Er kan dus meteen een korte termijn wens worden vervuld. Het kappen van het hout betekent echter wel dat er geen noot aan de boom komt het volgende jaar. Dit lange termijnperspectief is bij de vrouwen bekend en daarom zullen zij de boom niet kappen om het als brandhout te gebruiken. Daarom zou deze groep vrouwen sociologisch gezien een interessante groep vormen voor mijn onderzoek.

Shea butter is een product dat wordt vervaardigd uit de vrucht van de sheaboom. De vrucht wordt eerst geplukt en daarna vermalen en gekookt. Door dit proces wordt de olie gescheiden van het water dat wordt toegevoegd. Na drie dagen kan het product worden verkocht op de markt. Het wordt gebruikt als braadvet, maar ook als huidzalf en zeep. Het residu dat achterblijft nadat de olie is verwijderd, kan worden gebruikt als pleister dat de muren van de hutten en huizen beter bestand maakt tegen de regen. Het vervaardigen van *shea butter* wordt alleen door vrouwen gedaan. Dit was voor mij erg prettig, omdat ik naast mijn rol als

onderzoeker ook persoonlijk contact wilde maken met de mensen. Vrouwen zijn voor mij veel makkelijker te benaderen dan mannen. Door in Sandamfong aan de chief uit te leggen dat ik geïnteresseerd was in het *shea butter* proces, kreeg ik meteen de gelegenheid om me op de vrouwelijke bevolking te richten zonder bemoeienis van andere (mannelijke) dorpingen. Hierdoor was het methodisch gezien ook een slimme zet om me op vrouwen te richten die *shea butter* maakten.

De vreemde spanning die ik Zangum voelde kwam door het volgende: de vrouwen hadden juist te horen gekregen dat hun contactpersoon in Tamale hun *shea butter* niet meer zou aanbieden op de markt. Zonder afzetmarkt is het heel lastig om *shea butter* te verkopen, aangezien steeds meer mensen in Ghana olie van het merk Frytoll gebruiken om in te bakken en braden. Vroeger maakten de vrouwen teilen vol *shea butter* en was het makkelijk aan de man te brengen. Nu vervaardigen ze slechts een kleine hoeveelheid, zodat ze zeker weten dat wat ze maken ook verkocht wordt. Ik kreeg meteen de vraag of ik het contact tussen hen en de marktkoopman in Tamale kon herstellen of dat ik hulp kon bieden op een andere manier. Hierdoor voelde ik me erg ongemakkelijk en toen ik hun verzoeken afwees, kwam er nauwelijks nog antwoord op de andere vragen die ik stelde. Na mijn tweede bezoek aan Zangum besloot ik me daarom te focussen op Sandamfong.

Gedurende mijn eerste bezoeken aan Sandamfong kwam Azaya mee om het contact tussen mij en de vrouwen te versoepelen. Geen enkele vrouw beheerste de Engelse taal op een redelijk niveau, dus tijdens mijn eerste gesprekken in het dorp was het heel belangrijk dat Azaya mee was. Hij leerde me om op een beleefde manier een huis binnen te gaan, waardoor ik vriendelijk werd ontvangen door de vrouwen. Ik heb altijd het gevoel gehad dat ik de vrouwen makkelijk kon benaderen en dat ze het leuk vonden om gesprekjes te voeren over hun leefwijzen en het maken van *shea butter*. Na die eerste bezoeken werd het echter steeds moeilijker om afspraken te maken met Azaya en toen ik eenmaal een fiets had, ben ik telkens zelf op pad gegaan. Onder de vrouwen van de chief was een kleindochter die onlangs was bevallen van een tweeling. Zij zat nog op school toen ze ongehuwd zwanger raakte en woonde daarom bij haar grootmoeder. Haar Engels was vrij aardig, dus wanneer er echt vertaling nodig was, werd zij erbij geroepen. Ook heb ik veel Mampruli geleerd, waardoor ik bijvoorbeeld kon vertellen waar ik vandaan kwam of naar toe ging. Mijn inzet om de lokale taal te leren heeft me veel dichterbij de vrouwen gebracht, waardoor ik een unieke kans kreeg om hun alledaagse leven, binnen muren van het paleis van de chief, te observeren. Deze vele observaties in combinatie met eenvoudige gesprekjes hebben effectief veldwerk opgeleverd.

Dat ik niet in Sandamfong woonde had meerdere redenen. Ten eerste gaf het huis van Issifu me een veilig gevoel. Ik had er mijn eigen kamer, ik kon zelf eten koken in het keukentje en ik had een goede klik met mijn huisgenoot Eric. Eric komt uit Tarkwa en was voor zijn ‘*national service*’ in Walewale terechtgekomen. Deze dienstplicht in de vorm van een stageplek bij (lokale) overheidsinstanties wordt door iedere afgestudeerde Ghanees vervuld. Door onze gesprekken tijdens het bereiden en eten van onze maaltijden heb ik veel van mijn veldwerk in perspectief kunnen plaatsen. Ten tweede heeft Walewale eens in de drie dagen een relatief grote markt, waardoor ik makkelijk op de fiets producten kon kopen wanneer ik het nodig had. Ik ben ook vaak met Zaliya op pad geweest in Walewale, zodat ze me kon helpen bij het onderhandelen over de prijs. Ik heb Zaliya via Issifu leren kennen. Omdat hij niet samenwoont met zijn vrouw, zorgde Zaliya voor het huishouden. Ze woonde twintig meter verderop in het huis van haar zus, maar kwam elke ochtend om zeven uur langs om Issifu’s ontbijt en bad te verzorgen. Ook deed ze zijn was en bereidde ze zijn avondeten. Ze heeft mij op de hand leren wassen en hield altijd in de gaten hoe het met me ging. Dat gaf me een fijn gevoel. Ten derde ervaarde ik de afstand van mijn ‘onderzoeksveld’ als een groot voordeel. Het gaf structuur aan de tegenstrijdige verbinding tussen een ‘subjectieve insider en objectieve outsider’ (Robben en Sluka, 2010: 2). In Sandamfong werd ik een insider en deed ik mee met de dagelijkse bezigheden. In Walewale kon ik in alle rust verwerken wat ik had meegemaakt als ik na mijn veldwerk thuiskwam. Het huis was meestal leeg en dit gaf me de gelegenheid om na te denken over mijn observaties en ze vervolgens uit te werken.

2. Theoretisch Kader

In dit hoofdstuk zal de theorie worden besproken waarop de analyse van de gegevens van het veldwerk in Walewale en Sandamfong zal worden gebaseerd. Eerst zal ik ingaan op de milieukundige ideeën achter het concept ‘duurzaamheid’ (Mckenzi 2004, Brosius 1999). Vervolgens zal ik bespreken hoe milieuduurzaamheid zich over de aarde heeft verspreid en welke rol Closing the Loop hierbij speelt. Daarna komt er aan bod dat bepaalde beleidsintenties andere sociale effecten kunnen generen dan de verwachting was (Mosse, 2013). Hetzelfde geldt voor technologieën waar zogenoemde ‘scripts’ voor geschreven zijn (Akrich, 1992, Verbeek, 2006). Het verschil in sociale effecten kan worden verklaard door de antropologische en sociologische theorieën omtrent het verschil tussen schaamte- en schuldculturen, voortbouwend op het werk van Ruth Benedict (1943). Aangezien de opvattingen over de ruimtelijke indeling

van culturen in de loop van de jaren zijn veranderd (Gupta en Ferguson, 1992), zal in dit hoofdstuk ook worden ingegaan op de manier waarop ‘patterns of culture’ (Benedict, 1943) vandaag de dag van invloed kunnen zijn op ontwikkelingsbeleid of de uitvoering van voorgeschreven scripts in technologieën. Vervolgens zal dit worden gekoppeld aan de twee verschillende vormen van duurzaamheid: milieuduurzaamheid en sociale duurzaamheid. Het hoofdstuk zal bepleiten dat ‘Westerse’ opvattingen omtrent duurzaamheid, die vooral gebaseerd zijn op milieukundige aspecten en schuldgevoelens van de consument, niet overeenkomen met de schaamtecultuur en sociale duurzaamheid die in Ghana van toepassing is.

2.1 Milieuduurzaamheid

“Het is zonneklaar dat de mens, door zijn nijverheid, de vormen verandert van de materialen die hem gegeven zijn door de Natuur, op zo’n manier dat hij ze nuttig maakt voor hemzelf” (Marx (1844), geciteerd in Orr et al., 2015: 155). Dit citaat laat zien hoe Marx destijds voor een maakbare samenleving streed waarin de mens kon creëren wat hij wilde. De aarde was een onuitputtelijke bron waaruit materialen gewonnen konden worden die de mens rijker en sneller kon maken. Totdat die bron niet onuitputtelijke bleek te zijn en de relatie van de mens met de natuur steeds problematischer werd.

Voortbouwend op het werk van Emile Durkheim, die formuleerde dat sociale categorieën op een omgeving geprojecteerd zijn, stelden antropologen zichzelf steeds opnieuw de vraag hoe samenlevingen gerelateerd waren tot hun omgeving. In het verleden werd geconcludeerd dat ‘primitieve’ of ‘traditionele’ volkeren dichter bij de natuur stonden, terwijl ‘moderniteit’ leidde tot een scheiding van de sociale en natuurlijke wereld (Orr et al., 2015: 156). Maar Orr et al. (2015: 156) trekken een andere conclusie. In het Antropocene tijdperk¹ zorgde moderniteit ervoor dat de samenleving steeds afhankelijker werd van natuurlijke bronnen om de industrie op gang te houden. Hierdoor werd er een steeds grotere druk uitgeoefend op de natuurlijke wereld die onomkeerbare schade aanrichtte. Dit werd vanaf de jaren ’60 opgemerkt waardoor er meer aandacht werd besteed aan het tegengaan van milieudegradatie (McKenzi, 2004: 1). Het inzicht dat de aarde geen oneindigheid aan natuurlijke hulpbronnen kent, leidde ertoe dat het woord en concept ‘milieuduurzaamheid’ haar intrede deed.

---

¹ Het Antropocene tijdperk wordt gezien als de tijd waarin de collectieve activiteiten van de mens substantiële invloed hadden op de oceanen, het aardoppervlak, de atmosfeer en de voedselketen. Volgens een grote groep wetenschappers zou dit rond 1950 moeten zijn begonnen, maar het tijdperk is nog niet aangenomen als formele geologische interval (Rafferty, 2017).

Milieuduurzaamheid wordt opgevat als ‘ontwikkeling die voldoet aan de behoeftes van het heden zonder toekomstige generaties te belemmeren in het voldoen van hun eigen behoeftes’ (Brundtland, 1987, geciteerd in Mckenzie, 2004: 2). Deze definitie is voortgekomen uit samenwerkende ‘Westerse’ milieuorganisaties zoals de Verenigde Naties en de Wereld Natuur Organisatie. Er kwam een nieuwe wetenschap, milieukunde, een discipline die zich richt op de studie van ‘duurzame relaties tussen natuur, naties, bewegingen, individuen en instituties’ (Brosius, 1999: 277). Omdat het milieu zich natuurlijk niet beperkt tot de landsgrenzen en er ook milieudegradatie in andere delen van de wereld voorkwam, waaierden de ideeën rondom het behoud van de natuur uit over de hele wereld. De milieuorganisaties werkten toe naar globaal milieubeleid via afspraken met supranationale organisaties. Er verschenen vele NGOs die milieuproblemen wilden aanpakken op het moment dat de implementatie van dit internationale milieubeleid leek te mislukken. Hierdoor hebben de milieukundige ideeën de verste uithoeken van de wereld bereikt (Brosius, 1999: 277-278). Ook in ‘ontwikkelingslanden’ werd beleid ontwikkeld dat het ‘natuurlijke’ milieu moest behouden (Mckenzie. 2004: 1).

De Nederlandse Organisatie ‘Closing the Loop’ is een organisatie die de intentie heeft om een circulaire afvalstroom te creëren die leidt tot duurzamer gebruik van delfstoffen zoals goud en zilver en het recyclebare plastic. In Ghana zijn veel mobiele telefoons in omloop. Deze toestellen bevatten bovengenoemde (delf)stoffen en kunnen daarom volledig gerecycled worden. Op deze manier worden de natuurlijke hulpbronnen hergebruikt, waardoor de negatieve consequenties voor toekomstige generaties worden geminimaliseerd. Deze ‘Westerse’ opvatting over duurzaamheid, die vooral gericht is op het effect van mensen op het milieu en het behouden van de aarde, spreekt veel mensen aan in ‘het Westen’. Het omsmelten van materialen om er nieuwe producten van te maken is al jaren een bekend concept en het is ook algemeen bekend dat milieuvervuiling door gedumpt afval een slechte invloed heeft op onze leefomgeving. ‘Dat het scheiden en recyclen van afval goed is voor mensen en milieu, weet inmiddels iedereen’, zegt de voice-over in het filmpje van de rijksoverheid dat voorlichting geeft over het ‘Uitvoeringsprogramma Huishoudelijk Afval’. ‘We streven naar een circulaire economie waarin alle ketens zijn gesloten en we grondstofstromen optimaal hergebruiken’, volgt even later. Een organisatie als Closing the Loop voert hierom beleid dat past bij begrippen die voor de Nederlandse burger bekend zijn.

Dat we deze kennis willen overbrengen in gebieden waar afvalmanagement minder goed van de grond is gekomen lijkt logisch, maar er is veel kritiek gegeven door antropologen op dergelijke goedbedoelde acties. Het ‘verbeteren van leefomstandigheden in andere landen’ werd door hen gezien als een poging deze gebieden op te nemen in het ‘globale kapitalisme’.

Zij waren van mening dat deze ‘hulp’, die soms bestond uit het herstructureren van de natuurlijke hulpbronnen, alleen geboden werd zodat de materialen konden worden gebruikt ten gunste van de wereldmarkt (Mosse, 2013: 229). Op die manier vloeiden de winsten niet in de richting van de hulpbehoevenden, maar profiteerden de hulpgevers vooral zelf van hun eigen initiatief. In dit licht ziet ontwikkelingssamenwerking die gericht is op milieuduurzaamheid er heel anders uit. Het goud uit de mobiele telefoons wordt immers gewonnen in Antwerpen en gebruikt voor bijvoorbeeld de medailles van de Olympische Spelen in Canada. De afvalstroom is hiermee wel omgedraaid, omdat de *e-waste* van Afrika naar Europa wordt verscheept in plaats van andersom, zoals gebruikelijk gebeurde. Toch is de cirkel nog niet helemaal rond, want de opbrengst blijft in handen van de ontwikkelaar. In deze scriptie wordt de nadruk echter niet gelegd op dit kritische aspect. Het is nuttiger om de kritiek te laten voor wat het is en ervoor te zorgen dat ‘de aanspraak op de realiteit’ van beleid of projectontwerpen versterkt wordt (Latour (2004), geciteerd in Mosse, 2013: 232). Dat etnografisch onderzoek hierbij van belang is, komt naar voren in de volgende alinea.

Uit de documentaire ‘Vuil Goud’ van *Tegenlicht* van 29 maart 2015 blijkt dat veel Ghanezen hun mobiele telefoon niet willen afstaan. Om een circulaire afvalstroom te realiseren is het inzamelen van de toestellen echter noodzakelijk. Zoals eerder beschreven, is het in de Nederlands samenleving al zo’n dertig jaar bekend dat het scheiden van afval bevorderlijk is voor het recyclen van afval. In Ghana is er een duidelijk een spanningsveld tussen de intenties van het beleid van Closing the Loop en het sociale effect dat er wordt gegenereerd (Mosse, 2013: 232). De intentie van Closing the Loop is het creëren van een circulaire afvalstroom waardoor metalen en plastic duurzamer gebruikt kunnen worden. De interventie die de organisatie hiervoor uitvoert is het inzamelen van mobiele telefoons. Dat afval uit verschillende stromen kan bestaan, zoals plastic, papier en restafval is in Nederland bekend. Het toevoegen van een nieuwe stroom die apart ingezameld kan worden klinkt daarom als een logische stap. Toch blijkt dit in Ghana anders uit te pakken en is het moeilijk om dit beleid van de grond te krijgen. Antropologen proberen door langdurig etnografisch onderzoek de ‘black box’, waarin de implementatie van beleid plaatsvindt, te openen om inzicht te krijgen in bepaalde uitkomsten. Hierdoor kunnen beleidsontwerpen worden vertaald naar de desbetreffende lokale context (Mosse, 2013: 233-234).

2.2 Technologische scripts

Net zoals beleidsmakers, hebben ook technisch designers een intentie voor het gebruiksvoorwerp dat zij hebben ontworpen. Zo is een plastic bakje vaatwasmachinebestendig gemaakt, zodat het opnieuw wordt gebruikt. Boterhamzakjes worden daarentegen meteen weggegooid. Hierdoor hebben voorwerpen een mate van *agency*: de kracht om de bron te zijn van bepaalde acties (Ortner, 1989 in Ahnfelt, 2016: 23). Technologieën kunnen dus menselijk gedrag beïnvloeden en die intenties kunnen worden omschreven als scripts. Elk product bevat een ‘inscriptie’ van designers. Bij het ontwerpen van het voorwerp bedenken ze hoe het product zal worden gebruikt, waardoor er bepaald gedrag voorgeschreven wordt (Latour, 1992 en Akrich, 1992 in Verbeek, 2006: 362). Maar net als bij beleid, kunnen er uitkomsten ontstaan die niet van tevoren waren ingecalculleerd bij het ontwerpen van de technologie. Het zijn geen neutrale objecten of ideeën. Er kunnen zich nieuwe vormen van *agency* voordoen die gedrag tot stand brengen waarop niet geanticipeerd was (Akrich, 1992 in Sahakian en Wilhite, 2014: 29). Veel telefoons zijn er bijvoorbeeld niet voor gemaakt om door de consument geopend te worden. Toch doen sommige consumenten dit wel, zo ook in Ghana. Welke rol technologie vervult, kan dus verschillen per context waarin zij gebruikt wordt (Verbeek, 2006: 362). De materiele *agency* hoeft kortom niet overeen te komen met het technologische determinisme (Wilhite, 2013: 64).

2.3 Schuld- en schaamtecultuur

Dat beleid verschillende sociale effecten kan genereren in de praktijk kan onder anderen worden teruggevoerd op culturele verschillen. Het culturele verschil dat in deze scriptie wordt belicht is het onderscheid tussen schaamte- en schuldculturen. Ruth Benedict beschreef in haar boek ‘patterns of culture’ dat hoewel een samenleving uit individuen bestaat, er altijd gedrag wordt voorgeschreven door de samenleving als geheel: “*people are plastics to the moulding form of their culture*” (Benedict, 1934: 235). Ze verdeelde de wereld in culturele gebieden waar ongeschreven regels ervoor zorgen dat mensen dingen op een bepaalde manier doen. De snij- en raakvlakken van deze gebieden baseerde Benedict op emoties, emotionele waarden en gevoelens (Ivy, 2008).

Gilmore (1987) bakende, net als Benedict, ook een cultureel gebied af door zich onder andere te focussen op schaamte. In het Middellandse Zeegebied zag hij dat de sociale controle werd bewaard doordat de bevolking bang was onderwerp te worden van roddelaars. Schaamte kan worden opgevat als de aantasting van iemands eer. Families probeerden hun eer te

beschermen door hun reputatie hoog te houden. Hierdoor gedroeg men zich op de manier die van hen verwacht werd. Ogen van anderen en ‘het alziend oog’ spelen hierbij een grote rol, omdat er voor schaamte een publiek nodig is (Gilmore, 1987: 198). In Sandamfong is het visuele aspect van schaamte terug te zien in de manier waarop men het huis en de binnenplaats schoonhoudt. In de huizen en binnen een straal van 3 meter eromheen zal je nooit plastic of andere materialen vinden die daar niet thuishoren. Er wordt slecht gesproken over mensen die wel afval laten rondslingeren. Toch zal iemand zijn buurman nooit benaderen om hem op zijn rommel te wijzen. Dit wordt als onbeschoft beschouwd. Wel wordt er onderling gesproken over dit soort misstanden, waardoor de slordige buurman onderwerp wordt van het dagelijkse geroddel.

Dat burens onderling elkaar niet kunnen aanspreken op wangedrag heeft te maken met de hiërarchische relaties in Sandamfong. Jamieson (2000) benadrukt dat schaamte ‘mijdingstechnieken’ behelst door degenen die zichzelf als ondergeschikt beschouwen. Er bestaan asymmetrische relaties tussen generaties en sekse en dit wordt door vermijding in stand gehouden (Jamieson, 2000: 315). Dit komt ook naar voren in het boek *The Chrysanthemum and the Sword: Patterns of Japanese Culture* (Benedict, 1946). Hiërarchie was in de Japanse samenleving van groot belang. Benedict omschrijft het als vanzelfsprekend, iets wat vergeleken kan worden met ademen. Elke groet en elk contact impliceert de sociale afstand tussen twee personen. Dit gedrag is al van jongs af aan aangeleerd en is aan minutieuze regels onderhevig. Zo was het in Japan bijvoorbeeld niet per se belangrijk om te weten voor wie je moest buigen, maar hoe vaak en op welke manier het buigen moest worden uitgevoerd (Benedict, 1946: 47-48). Dit is in Ghana ook het geval, waar uitgebreid wordt gegroet en men in een bepaalde volgorde informeert naar meerdere familieleden. Ook knielen kinderen voor hun ouders waarbij er ter goedkeuring een hand op het hoofd van het kind wordt gelegd. Elkaar in de ogen aankijken, wordt daarentegen niet gedaan bij het groeten. Wanneer een volwassene iemand groet die hij respectvol wil behandelen, knielt hij eveneens neer en vermijdt hij oogcontact. Schaamte is daarom niet alleen een emotie in theorie, maar ook een ‘performance’ die uit bepaalde gebruiken en gewoonten bestaat (Jamieson, 2000: 312). En hoewel het goed zichtbaar is voor een buitenstaander zoals ik, is het me na drie maanden nog steeds niet gelukt om volledig correct te groeten.

Schaamte is dus gebaseerd op ‘self’ in relatie tot de ander, waarbij men zich probeert in te beelden hoe de ander over hem denkt. Dit maakt schaamte tot een concept waarmee we onze relationele ervaringen organiseren (Retzinger, 1995: 1105). Zoals eerder genoemd, is hierom hiërarchie van belang. Een hoge mate van hiërarchie leidt ertoe dat sociale fouten sneller

kunnen worden gemaakt. Mensen uit hogere segmenten 'keuren' het gedrag van anderen. Dit sociale mechanisme zorgt ervoor dat de sociale controle bewaard wordt, zoals Gilmore (1987) vaststelde in het Middellandse Zeegebied. Schaamte treedt op wanneer er een tekortkoming aan het wenselijke imago wordt geconstateerd wat voortkomt uit de angst om te worden verlaten (Creighton, 1990: 287). Daarom staat schaamte ook in nauw verband met de sociale banden. De connecties die mensen binnen een gemeenschap hebben, zijn belangrijk in Ghana. Deze connecties zijn vanuit twee perspectieven te bekijken. Vanuit het eerste perspectief zou men het kunnen zien als een sociale organisatie waarin de relaties tussen individuele mensen centraal staan. Het andere perspectief kijkt formele relaties tussen mensen, waarbij men bepaalde statusrollen vervult. Dit werd door Radcliffe-Brown (1952) de 'sociale structuur' genoemd. De twee perspectieven hoeven echter niet altijd los van elkaar beschouwd te worden. Parson (1951 (Barnard en Spencer, 2010: 645-646) onderscheidde vier niveaus binnen wat hij het 'sociale systeem' noemde. Hierin kwamen sociale waarden, geïnstitutionaliseerde patronen, verschillende groepen en bepaalde 'performing' van statusrollen bij elkaar.

Uiteindelijk vormen individuen deze sociale systemen en vervult ieder individu zijn of haar rol, zowel bewust als onbewust. In samenlevingen als Walewale en Sandamfong zijn sociale connecties erg belangrijk. Een slechte reputatie leidt meteen tot gezichtsverlies en dat is schaamtevol voor de groep waartoe je behoort. Dit maakt het lastig om te functioneren in een samenleving waar veel mensen elkaar persoonlijk kennen. Iedereen probeert derhalve zijn of haar reputatie hoog te houden door nooit schaamtegevoelens bij anderen op te roepen.

In tegenstelling tot wat hierboven beschreven is over schaamte, wordt schuld ook wel beschreven als een persoonlijke emotie, waarbij het individu zichzelf straft door een slecht gevoel omdat hij zich ervan bewust is en accepteert dat hij iets verkeerd heeft gedaan. Dit heeft grote invloed op de manier waarop samenlevingen sociale controle bewaren. Schuld wordt door Freud omschreven als een 'intern gegeneraliseerde sanctie, die gevormd is door het socialisatieproces' (Harris en Braithwaite, 2001: 6446 - 6447). Wanneer er bepaald ongewenst gedrag moet worden gecorrigeerd in een dergelijke samenleving, wordt er ingespeeld op het schuldgevoel van het individu. Dit is ook terug te zien in reclamespotjes die in een land als Nederland worden vertoond. Handelingen die milieuvervuilend zijn worden als 'slecht' bestempeld. 'Daar draagt u toch niet aan bij?!' Er wordt ingespeeld op het interne controle aspect van de maatschappij.

Toch moet er een grote kanttekening geplaatst worden bij het klassieke werk rondom schaamte- en schuldculturen. Benedicts boeken werden in de jaren veertig en vijftig door de New York Times omschreven als ‘brilliantly developed’. Vandaag de dag denken antropologen echter anders over het onderscheid tussen samenlevingen en culturen. De klassieke ‘ethnografische landkaarten’ waarop de ruimtelijke verdeling van volken, stammen en culturen wordt aangeduid, zijn in een tijd van globalisering en het relatief kleiner worden van afstanden niet meer op hun plaats. Culturen zijn niet vastgeklonken aan bepaalde territoria, doordat mensen en identiteiten veel mobieler en flexibeler zijn geweest dan in het verleden door klassieke antropologen werd gesuggereerd (Gupta and Ferguson, 2008: 6-9). Het is juist om te spreken over een culturele stijl in plaats van over een cultuurgebied, zoals Gilmore (1978) en Benedict (1946) deden. Culturele aspecten zijn grensoverschrijdende kenmerken die op een spectrum geplaatst kunnen worden (Ferguson, 1999: 106-107). Ook schaamte en schuld zouden op die manier een spectrum kunnen vormen waarbij de ene persoon zich eerder schaamt en de andere zich eerder schuldig voelt. Hierbij is het belangrijk op te merken dat deze persoon hier niet zozeer voor kiest, maar dat dit een mechanisme is dat gesterkt is door jarenlange herhaling en imitatie binnen de groep waarin hij of zij leeft. Hierdoor is iemand in staat zich te houden aan ongeschreven regels zonder zelf misschien te weten dat er een regel over bestaat. De vele ongeschreven regels waaraan de mensen in Sandamfong ‘moeten’ voldoen zijn onderdeel van hun culturele stijl. Het is geen abstract concept met duidelijke grenzen: “*Having style is a matter of successful performance under demanding circumstances, and bringing the performance off requires not simply a situational motive but a whole battery of internalized, nontrivial capabilities acquired over time*” (Ferguson, 1999: 96). Van jongs af aan wordt bepaald ongewenst gedrag gecorrigeerd waardoor het een tweede natuur is geworden, zoals Benedict ook beschreef in haar boek *The Chrysanthemum and the Sword: Patterns of Japanese Culture*. Wat zij observeerde waren onderdelen van een culturele stijl die zij zelf niet in haar ‘bezit’ had. Er zullen echter ook de nodige culturele aspecten zijn geweest waardoor zij wel raakvlakken voelde met deze Japanse mensen, bijvoorbeeld over schoonheid, goede omgangsvormen, waardering van verwanten en respect voor de doden. Dit gebeurt immers over de hele wereld en daarom zijn er geografisch gezien geen duidelijke lijnen te trekken ten aanzien van culturele verschillen. Maar die verschillen bestaan wel en kunnen geobserveerd worden in het veld. Zo zag ik in het buurtwinkeltje hoe een kindje van een jaar of drie met haar linkerhand een zakje wilde aanpakken van de winkelier. Hij stond dit niet toe en trok het zakje een stukje bij haar hand vandaan. Onmiddellijk corrigeerde ze zichzelf en stak haar rechterhand uit. Het aanreiken en aanpakken met de rechterhand is voor mij als outsider iets geweest waar ik telkens bij moest

nadenken, terwijl dit culturele aspect in bijvoorbeeld Ghana, maar ook op andere plekken in de wereld, van jongs af aan is aangeleerd. Op andere vlakken deelden we wel aspecten van een culturele stijl, bijvoorbeeld we vriendschap belangrijk vonden en de winkelier en ik het allebei in de afgelopen jaren normaal hadden leren vinden om vriendschap via sociale media te onderhouden.

Daarom wil ik benadrukken dat er in deze scriptie niet wordt gesuggereerd dat schuldculturen en schaamteculturen het onderscheid maakt tussen ‘wij’ en ‘zij’ of tussen ‘het westen’ en ‘de rest’. Ik bestempel Walewale en Sandamfong niet als ‘zij’ zijn een schaamtecultuur en ‘wij’ een schuldcultuur. Maar als deze dorpen op een spectrum geplaatst worden, staan ze wat dit aspect betreft op een ander gedeelte dan bijvoorbeeld Nederland. Schaamte is als culturele categorie meer ontwikkeld in Ghana dan in Nederland en voor schuld geldt dit andersom. En dit relatieve verschil in culturele aspecten speelt een belangrijke rol bij openmaken van Moss’ (2013) zwarte doos. Veel beleid dat voor ‘Westerse’ landen is geschreven zal op andere manieren uitwerken bij mensen die er andere gewoonten en gebruiken op nahouden. Ook zou de materiële agency verder kunnen afwijken van het technologisch determinisme (Wilhite, 2013: 64). Mijn onderzoek in Ghana kwam voort uit de vraag van Closing the Loop omtrent het inzamelen van gebruikte, kapotte telefoons. Hoe gaan ‘de Ghanezen’ om met deze toestellen? Culturele verschillen die leiden tot bepaald gedrag zijn daarom voor dit onderzoek van belang.

2.4 Sociale Duurzaamheid

Naast het verschil tussen schaamte en schuld is er ook een onderscheid te maken tussen sociale duurzaamheid en milieuduurzaamheid. Hoewel het milieu een belangrijk aspect is van duurzame ontwikkeling, is het niet het enige aspect dat van belang is. Duurzame ontwikkeling is een combinatie van economische, sociale en ecologische aspecten van behoud en verandering. ‘Wie of wat er behouden moet worden’ en ‘aan welke vormen van ontwikkeling men de voorkeur geeft’ zijn ‘normatieve vragen die oordelen behelzen van een samenleving wat betreft sociale, economische en ecologische doeleinden’ (Hediger, 2000: 482). Door een *emic* model te genereren kan het concept duurzaamheid ook worden uitgelegd op basis van inheemse definities in plaats van het te baseren op externe criteria (Barnard en Spencer, 2010: 220). Het sociale element van duurzaamheid komt naar voren ‘wanneer formele en informele processen, systemen, structuren en relaties de capaciteiten van de huidige en toekomstige

generaties vergroten zodat er gezonde en leefbare maatschappijen worden gecreëerd' (McKenzie, 2004: 18). Hierdoor ontstaat een duurzame leefomgeving die gefocust is op het behoud van de gemeenschap en de inwoners en niet alleen op de 'natuurlijke' aspecten van deze leefomgeving. Hierop wordt verder ingegaan in hoofdstuk 4 en 5.

3. Veldwerk in de praktijk

In dit hoofdstuk zal worden weergegeven hoe mijn veldwerk zich in de loop van mijn tijd in Ghana heeft ontwikkeld. Dit is een belangrijk hoofdstuk omdat de etnografische tekst beter kan worden begrepen door de ervaringen en de omstandigheden in het veld te kennen (Robben en Sluka, 2010: 2). Eén van de grootste veranderingen is de overgang van interviewer naar observeerder. Eerst zal ik ingaan op mijn introductie in Sandamfong en de eerste dagen alleen in het veld. Daarna komt naar voren hoe mijn rol als etnograaf later is vervuld.

3.1 Introductie en eerste dagen

Mijn eerste kennismaking in Sandamfong was met Azaya. Ik was nog in de fase waarin ik meerdere dorpen bezocht zodat ik een beeld kon krijgen van de omgeving. Issifu had Azaya de opdracht gegeven om mij in contact te brengen met vrouwen die *shea butter* maakten. Ik had Issifu eerder verteld dat ik naar deze vrouwen op zoek was en hij was zeer bereid me hierbij te helpen. Op Azaya's motor reden we het dorp binnen en parkeerden bij een huis. Hij opende het geïmproviseerde hekje en groette de vrouwen die op de binnenplaats zaten. Ik volgde hem en knielde net als hij voor de vrouwen. Dit voelde wat ongemakkelijk, al helemaal omdat de vrouwen me gebaarden gewoon te blijven staan. 'Dasaba', (goedemorgen) zei Azaya en hij voerde de hele ochtendgroet uit in het Mampruli die ik op dat moment nog niet kon volgen. Hij introduceerde me bij de vrouwen en het gesprek over *shea butter* kwam van de grond. We begonnen te praten over het maken van het product. Eerst plukken ze de vrucht en bewaren die in zakken. Wanneer ze weer wat *shea butter* nodig hebben, koken ze de noten en vermalen deze. Dan worden de noten nog een

3.1

keer gekookt waardoor er twee vloeistoffen van elkaar scheiden. Onderin zit een dikke waterige substantie, terwijl de bovenste laag uit de oliën bestaat. Wanneer de meeste olie naar boven gedreven is, wordt deze ervan af geschept. Ik merkte dat het praten over de *shea butter* een

goede manier was om het gesprek op te starten. De vrouwen vonden het leuk om erover te praten en wilden het product bijvoorbeeld graag laten zien. Ook dit keer kwam er een pannetje tevoorschijn waarin het eindproduct werd bewaard (zie foto 3.1). Na hierover wat gesproken te hebben wilde ik het gesprek ombuigen naar zaken omtrent het milieu, omdat ik wilde weten in hoeverre deze vrouwen bezig waren met de vergankelijkheid van de aarde. Daarom begon ik met de vraag of de sheabomen in bloei hadden gestaan dit jaar. Ze antwoordden dat sommige bomen waren doodgegaan en niet eens bloesem hadden gehad. Maar dat was niet hun grootste zorg. ‘We hebben altijd wel genoeg noten, maar het probleem ligt bij de Ghanese mensen. Steeds meer Ghanezen koken met Frytol’. ‘Aha’ zei ik, een bevestigend woord dat in Ghana veel gebruikt wordt. ‘Waarom kookt men liever met Frytol?’, vroeg ik. De vrouw legde uit dat er een tijd was waarin er minder *shea butter* beschikbaar was en dat men daarom een ander product zocht om mee te koken. Toen kwam er Frytol op de markt en ervaren mensen dat het makkelijker was om daarmee te koken. Ik wilde meer weten over de bomen die waren vergaan en vroeg: ‘weet u hoe het kwam dat de sheaboom doodging?’ Ze vertelden dat ze niet wisten waarom. Het gebeurde gewoon af en toe. Toen vroeg ik of misschien het plastic op de grond van invloed kon zijn op de gezondheid van de bomen. ‘Nee, volgroeide bomen worden niet aangetast door plastic.’ ‘Wat denkt u van al het plastic buiten op de grond?’ Ze vertelde dat ze het ziet liggen en begrijpt waar het vandaan komt: ‘Mensen gooien het weg nadat ze gegeten hebben. Ze kopen eten op de markt en laten het plastic wegwaaien door de wind. Hierdoor ligt het overal verspreid. Ze zouden het beter mee naar huis kunnen nemen en daar verbranden.’ ‘Verbrandt u uw plastic?’ ‘Ja, aan het einde van de dag verbrand ik alles wat ik verzameld heb voor mijn huis. Mijn huis en binnenplaats zijn schoon zoals je ziet.’ Het gesprek eindigde hier, omdat Azaya begon te vragen naar een jongetje dat een stukje verderop in de binnenplaats zat. Het kind bleek een aandoening aan zijn been te hebben, waardoor het was opgezwollen. Er waren medicijnen nodig, maar daarvoor moest hij eerst naar de dokter. Ik wilde niet onbeleefd zijn door hun gesprek te verstoren. Nadat zij waren uitgepraat, heb ik de vrouw bedankt voor het gesprek en verlieten we het huis.

Na dit gesprek bracht Azaya me naar het paleis van de chief. Buiten zaten drie vrouwen op een houten bankje. Ze waren aan het praten en een van de dames inspecteerde haar gezicht in een spiegeltje. We groetten hen beleefd waarna de vrouw meteen zei dat ze zich mijn haar wenste. De vrouwen begonnen te lachen en ik lachte mee waardoor het ijs een beetje gebroken was. Azaya introduceerde me en vroeg of ik hen een paar vragen mocht stellen. Omdat het plastic op de grond overal zo zichtbaar was, leek me dit een makkelijk onderwerp om een gesprek over te beginnen. In de eerste instantie had ik bedacht om als gespreksopener *shea*

butter te gebruiken, zoals in het gesprek dat hierboven beschreven staat, maar in deze situatie vond ik het niet gek om meteen over het plastic te spreken. Ik vroeg hen wat ze vonden van het plastic om ons heen op de grond. Eén van hen antwoordde dat ze het niet fijn vonden en dat er ‘geen gezegende dag is waarop ik niet veeg’. ‘Waar komt het vandaan?’, vroeg ik. Het komt van andere mensen. Iedereen gaat naar de markt om eten te kopen en dat is verpakt in plastic. De wind blaast dat plastic ons dorp in. Ze zouden het beter kunnen verbranden bij hun huis.’ ‘Waarom?’, vroeg ik. ‘Omdat het anders in ons dorp terechtkomt en dat willen we niet.’ ‘Wat is er zo onprettig aan?’ ‘Het is gevaarlijk. Het komt van ver en je weet niet wat het heeft aangeraakt onderweg. Misschien is het wel door dierlijke uitwerpselen gerold of olie. Het is vies. Onze kinderen zitten er soms aan en die kunnen dan ziek worden. Ook voor de ezels kan het slecht zijn, dus we verwijderen het plastic ook van hun plek. Ze moeten het niet opeten. Het plastic is ook een keer in onze waterput terecht gekomen. We hebben geen deksel op de put zoals je ziet, dus als er iets rondvliegt, kan het in de put terechtkomen en het water verontreinigen.’ De vrouw die dit vertelde sprak met veel overtuiging en de anderen vulden haar soms aan. Het plastic had dus negatieve consequenties voor hun leefomgeving. Daarom wilde ik weten hoe zij dachten over de invloed van plastic op een boom bijvoorbeeld. ‘Is het plastic schadelijk voor bomen?’ Azaya vertaalde: ‘Tijdens het ploegseizoen moeten we de akkerlanden helemaal schoonmaken. Als het plastic onder de grond terecht komt, kan het zaadje geen wortelschieten. Volgroeide bomen hebben echter geen last van plastic. Toch willen we niet dat het plastic bij de stam van de boom ligt, want door de voedselresten die aan het zakje kleven, trekt het mieren aan. De mieren trekken termieten aan en die kunnen onze boom vernietigen.’ Ik keek naar de enorme mangoboom voor het paleis die voor veel schaduw zorgde. Azaya vertaalde verder: ‘We houden daarom altijd de boomstam schoon, zodat de boom blijft leven en wij de mango’s kunnen plukken.’ Toen ik om me heen keek zag ik inderdaad dat het aardig opgeruimd was in een straal van zes meter om ons heen. Daarna lag de aarde weer bezaaid met plastic. ‘Vegen uw burens ook elke dag?’ ‘Misschien vegen ze wel, maar ze verbranden het niet altijd.’ ‘Wat vindt u daarvan?’ ‘Ze zouden ervoor moeten zorgen dat hun vuil niet door de rest van het dorp wordt verspreid, maar wij kunnen hen dat niet vertellen. Dat zou onbeleefd zijn. Als de burens het niet doen, dan kunnen wij daar niks aan veranderen.’ ‘Hoe zou er dan iets aan gedaan kunnen worden?’ Deze vraag stelde ik met het verhaal van een andere vrouw in mijn achterhoofd. Zij vertelde dat het ministerie van volksgezondheid weer moest komen controleren. Wat dachten deze vrouwen hierover? ‘Er zou een grote container in het dorp moeten staan waar we al het plastic in konden verzamelen. Als de container vol is, zouden ze deze moeten ophalen en ergens ver weg brengen waar ze van het plastic af kunnen

komen.’ ‘Wie zou dat moeten doen?’, vroeg ik. ‘Misschien de overheid’, zei ze. Hierop grapte ik dat de nieuwe vicepresident, die uit Walewale komt, misschien zou kunnen helpen. Ze moesten allemaal lachen en waren duidelijk op de hoogte van zijn afkomst. ‘Maar hij zit nu in Accra en zal de problemen in Walewale vergeten. Hij is niet in staat ons te helpen’, zei een van de vrouwen. Het werd tijd om naar huis te gaan dus ik bedankte de vrouwen voor het gesprek. Ze nodigden me uit een andere dag terug te komen, zodat ze eten konden voorbereiden. Ook moest ik er zeker zijn als hun mangoboom rijpe vruchten had, zodat ik die kon proeven. Ik bedankte ze nogmaals (mpusia) en lachte. Het was een aangenaam groepsgesprek geweest.

Een kleine week later haalde Azaya me weer op met de motor om naar Sandamfong te gaan. Ik wilde de vrouwen nogmaals spreken omdat het de vorige keer zo goed klikte met hen. Bij het paleis van de chief was maar één vrouw aanwezig. Op het moment dat ik dit gesprek met haar voerde wist ik nog niet precies wie deze vrouw was. Enige weken later kon ik beredeneren dat het Samata was, één van de vrouwen van de chief. We liepen naar haar toe en groetten beleefd. Azaya vroeg waar de andere vrouwen waren. Ze zijn naar een begrafenis van iemand uit het dorp, vertaalde Azaya. Ik vroeg of Samata *shea butter* maakte. Dit bevestigde ze, dus ik besloot een gesprekje met haar te beginnen. Ik introduceerde mezelf nogmaals, omdat ik niet zeker wist of zij er de vorige keer ook bij had gezeten. Toen complimenteerde ik haar over hoe netjes het eruit zag. ‘Ja, we houden het schoon’ zei ze. Ik vroeg Azaya wat ze bedoelde met ‘schoon’. Hij sprak tegen haar in het Mampruli. Ze praatten lang met elkaar en ik wachtte totdat Azaya het voor mij zou vertalen. Het antwoord bleek vrij kort te zijn: ‘ze willen van vuiligheden af.’ ‘Wat bedoelt ze daarmee?’ ‘Alles wat schadelijk is, is vies. Het “rubber” bijvoorbeeld.’ Ik had dit woord al vaker gehoord en had een vermoeden dat dit woord voor plastic werd gebruikt, maar ik wilde het toch zeker weten. ‘Wat bedoelt u met rubber?’ Ze wees naar de plastic zakjes op de grond. Ik besloot vanaf nu ook rubber te zeggen, wanneer ik over plastic sprak. ‘Waarom is het rubber schadelijk?’ vroeg ik. ‘Rubber rot niet. Wanneer er geploegd wordt, komt het rubber dieper in de aarde terecht. Als je dan een zaadje plant, kunnen de wortels niet groeien. Daarom ruimt iedereen het akkerland op voordat ze gaan ploegen.’ Ik vroeg of er niet werd opgeruimd buiten het ploegseizoen. ‘Soms doen we dat wel, maar het waait nu zo hard dat het geen zin heeft. De wind zal meteen weer nieuwe rubbers aanvoeren. Als het minder hard waait, gaan we het opruimen. In maart maken we een gecontroleerd vuur waarmee we de akkerlanden schoonbranden.’ Ik vroeg me later af of men een idee heeft wat er dan met het plastic is gebeurd. Is het helemaal weg of zijn er nog deeltjes die achterblijven op de grond? De vrouw ging verder en vertelde dat het plastic ook ‘schadelijk’ is, omdat het niet mooi is voor de omgeving. ‘Het is lelijk. Andere materialen rotten, maar dit blijft liggen.’ ‘Hoe

zag het eruit toen er nog geen rubber was?’ vroeg ik. ‘Als je nu naar de markt gaat, krijg je het voedsel verpakt in rubber. Voorheen bracht je zelf een kom mee met een deksel. Hierin vervoerde je je etenswaren. Als het product op was, bijvoorbeeld zout, dan waste je de kom en gebruikte het opnieuw.’ ‘Waarom brengt niemand nu meer zijn eigen kom naar de markt?’ ‘Veel mensen willen hun maaltijd afhalen. Als ze naar Tamale willen bijvoorbeeld, gaan ze met de auto. Vroeger stopte men dan onderweg bij een restaurantje om wat te eten aan een tafel. Daarna vervolgden ze hun reis. Tegenwoordig wil men dat niet meer. Het voedsel wordt in een plastic zakje gedaan, zodat ze het in de auto kunnen opeten. Het zakje gooien ze daarna uit het raam.’ ‘Waarom stopt men onderweg niet meer om te eten?’ vroeg ik. ‘Omdat ze sneller en sneller moeten zijn.’ ‘Waarom?’ ‘Omdat die mensen in Tamale willen dat ze op tijd zijn.’ ‘Was het voorheen anders?’ ‘Ja, want het Ministerie van Volksgezondheid heeft de regels verscherpt. Als men op de markt de etenswaren niet afdekt, kunnen er vliegen op komen. Daarom moet alles worden afgedekt. Voorheen stonden er allemaal kleine onbedekte kommetjes met etenswaren op de markt. Dat mocht toen niet meer en daarom kwamen de rubbers.’ ‘Waarom bracht men op een gegeven moment geen eigen kommetje meer mee?’ ‘Omdat het makkelijker is en ze het op de markt tóch in rubbers doen. Dus je hebt je eigen kom niet meer nodig. En doordat veel mensen nalatigheid zijn, gooien ze de rubbers op straat. Het stevige rubber is herbruikbaar, omdat je dit kan afwassen. Het zachte rubber is nutteloos. Als het gebruikt is, heeft het daarna geen nut meer. Daarom willen mensen ervan af. Je kan het nergens meer voor gebruiken.’ ‘Denkt u dat men weet dat het schadelijk is om de rubbers weg te gooien?’ ‘Ze zijn nalatig. Het is vandaag makkelijk, maar morgen schadelijk.’ Het geluid van trommels en gewerschoten dat ik al een tijdje hoorde, kwam steeds dichterbij. Samata vertelde dat dit voor de begrafenis was. De mensen van het andere dorp kwamen naar Sandamfong om de chief te groeten. Een halve minuut later doemde er een grote groep mannen en vrouwen op. Ik herkende een paar vrouwen van de vorige keer toen ik in Sandamfong was. Toen zij mij zagen, kwamen ze meteen naast me zitten en lachten ze naar me. De ceremonie was vrij kort. Er werd gezongen met de chief en met dit op de achtergrond zaten Azaya en ik een tijdje bij de vrouwen. Op een gegeven moment kwam er een meisje aan dat biscuitjes verkocht. Ik had trek gekregen en kocht voor een cedi een rolletje crackers. De vrouw stootte me aan en zei: ‘Zie je, alles wordt verkocht in rubbers.’ De groep van de begrafenis vervolgde hun weg en de vrouwen uit Sandamfong bleven bij ons zitten. Door de onverwachte gebeurtenis was ik uit mijn concentratie gebracht en het leek me beter om op een ander moment verder te gaan. Ik bedankte de vrouwen voor het gesprek. Zij hoopten dat ik terug zou komen, omdat ze de gesprekken leuk vonden. Dit maakte

dat ik me welkom voelde in Sandamfong en ik besloot de volgende dag zelf op pad te gaan op mijn fiets.

En zo kwam het dat ik elke ochtend ongeveer drie kilometer over de hoofdweg fietste om bij Sandamfong te komen. Net naast de hoofdweg kwam ik eerst langs een houten beschutting waar altijd een groepje mannen bijeen zat. Vriendelijk en beleefd groette ik hen met ‘dasaba’ (goedemorgen) en dit werd beantwoord met ‘nàà, tmaasm?’ (gegroet, hoe is uw morgen?). ‘Deswah’ (het gaat goed), zei ik dan terwijl ik doorfietste over het rulle zand. In het dorp bereikte ik het paleis van de chief en groette ik hem. ‘Dasaba’. ‘Nàà, tmaasm?’. Vervolgens beantwoordde ik dit met ‘na’ en begon het vragen naar de persoon, diens kinderen en zijn gezondheid. Ook kan er worden gevraagd: ‘sa biesja?’ of ‘isadowoula’ waarmee ze informeren naar je welzijn tijdens de nacht. Het heeft een aantal weken gekost voor ik mensen vloeiend kon begroeten en telkens als ik wist wat ze bedoelden, stelden ze de vraag op een andere manier waardoor ik weer geen antwoord kon geven. Toch bleef ik volhouden. Het leren van Mampruli heeft me veel dichterbij de vrouwen in Sandamfong gebracht. Doordat zij de Engelse taal niet machtig waren, heb ik heel veel ochtenden besteed aan het leren van woordjes en zinnestelsels. Dit leverde leuke situaties op. Bijvoorbeeld toen ik met Fati alle lichaamsdelen bij langs ging. Bij het uitspreken van het woord ‘*bjina*’ (billen) en ‘*mbisa*’ (borsten) werd er hard gelachen. Dit brak het ijs enorm en zorgde er ook voor dat ik rondgeleid werd in het huis. Zo heb ik ook de woorden zoals ‘*ajbadeja*’ (soja), ‘*tsua*’ (boon), ‘*kwana*’ (mais), ‘*sumpela*’ (pinda), ‘*noesoema*’ (aardnoot) en ‘*diensie*’ (shea noot) geleerd doordat ze deze producten uit allerlei potjes en zakken tevoorschijn haalden. Tijdens mijn veldwerk in Sandamfong deed ik mee met wat de vrouwen op dat moment gingen doen. Dit was voor hen in het begin even wennen, want ze verwachtten dat ik tegenover hen zou komen zitten om vragen te stellen. Toen Azaya me introduceerde was dat de opstelling geweest en heb ik ook verteld over waar ik vandaan kwam en dat ik een student was aan de Universiteit van Leiden. Op een zaterdag kwam ik langs om gewoon eens te zien wat er zoal gebeurde in het weekend. Die dag was er een kleinzoon van een van de vrouwen van de chief aanwezig die goed Engels sprak. Hij heette Zacharia en wilde weten wat ik met de vrouwen wilde bespreken. Ik vertelde hem dat ik op zoek was naar vrouwen die shea butter maken zodat ik aan hen wat vragen kon stellen. Hij wist wel bij wie we moesten zijn en we liepen naar een huis waar ik al eerder was geweest. Ik introduceerde mezelf via Zacharia en hij vertelde ook dat ik geïnteresseerd was in shea butter. Meteen werd er een schaalje bij gehaald met de wit gekleurde bolletjes. Om het gesprek op gang te brengen vroeg ik of ze zelf shea noten plukt. Ze vertelde dat ze naar ‘the bush’ gaat om de noten te plukken die ze vervolgens verzamelt in een zak. ‘Hoeveel noten heb je nodig?’

vroeg ik. Dat wist de vrouw niet precies. Ik informeerde naar de verkoop van de shea butter. ‘Het gaat niet zo goed’, zei de vrouw. Er waren wel genoeg noten, maar we krijgen het product niet verkocht omdat veel mensen olie gebruiken om mee te bakken. ‘Waarom gebruiken steeds meer mensen de olie in plaats van de shea butter?’, vroeg ik. Sommigen vinden het niet lekker ruiken en met olie is ook sneller te werken. De shea butter moet je eerst afsnijden en laten smelten, terwijl olie meteen bruikbaar is. We hebben geprobeerd stukjes ui in de shea butter te doen, zodat het beter ruikt, maar het blijft lastig. Vroeger maakten we een grote pot vol (ze wees naar een grote kookpot), maar nu maken we nog maar kleine hoeveelheden, omdat het anders niet verkocht wordt voor het bedorven is. ‘Ik dacht dat shea butter ook voor andere doeleinden dan koken kon worden gebruikt. Doen mensen dat nog steeds?’ Ja, omdat het zo gezond is, gebruiken sommige mensen het wel om mee te koken en je kan er ook wonden mee behandelen. Het wordt bijvoorbeeld bij baby’s gebruikt wanneer ze de navelstreng hebben doorgeknipt.

Omdat ik wilde weten hoe het zat met het lange termijn denken begon ik vragen te stellen over de oogst van vorig jaar en volgend jaar. In hoeverre waren de vrouwen hiermee bezig? Dus ik vroeg hoe de oogst in het verleden was geweest. De vrouw vertelde dat de oogst voorheen veel beter was. Dit kwam doordat het meer regende. Door een goed regenseizoen is er meer bloesem waar de noten uit groeien. ‘Weet u waardoor er minder regen is?’ Dit wist de vrouw niet. Ik bid elke dag dat er genoeg regen komt in het regenseizoen. ‘Denkt u al aan volgend jaar?’ Ja daar was de vrouw nu al mee bezig, want zonder regen zijn er minder vruchten en hebben ze een lager inkomen. De bomen kunnen overigens ook worden aangetast door harde wind. Het was haar opgevallen dat de sterkte van windvlagen enorm is toegenomen de laatste jaren. Soms vloog er zelfs een dak van een huis. Als de wind zo sterk is, laat de bloesem los en is er ook geen noot. Er begonnen zich wat mannen met het gesprek te bemoeien en dit leidde Zacharia af. Hierdoor kon ik geen goed gesprek meer voeren met de vrouwen en besloot ik het gesprek af te ronden.

Zacharia nam me nog wel mee naar een ander huis. Hier begon ik mijn gesprek op dezelfde manier. Ik vroeg de aanwezige vrouw hoe de oogst was geweest en of ze een verandering in het regenseizoen had ervaren. Haar antwoorden kwamen overeen met die van de andere vrouwen. Omdat ik wilde weten hoe ze over de toekomst dacht vroeg ik haar wat ze zou doen wanneer het maken van shea butter haar niet genoeg inkomen zou opleveren. ‘Dan zou ik kijken naar andere manieren om aan geld te komen. Ik zou bijvoorbeeld rijst of maïs kunnen kopen en het vervolgens drie maanden opslaan. Als er dan minder ‘verse’ producten zijn vanwege het einde van het oogstseizoen, kan ik ze net wat duurder verkopen dan ik ze

gekocht heb.’ Haar man kwam thuis en begon wat op de binnenplaats te rommelen. Ik wilde het gesprek ombuigen naar de concepten ‘schoon’ en ‘vuil’. Het was me opgevallen dat de binnenplaatsen en huizen heel netjes aangeveegd zijn, terwijl er een meter buiten het huis enorme hoeveelheden plastic rondzwerven. Ik zei haar dat haar binnenplaats er zo netjes en opgeruimd uitzag. ‘Ik veeg elke ochtend en elke avond’. ‘Ah en waarom veegt u?’ vroeg ik. ‘Alles wat schadelijk kan zijn moet uit mijn huis’. ‘Wat voor dingen bijvoorbeeld?’. ‘Alle dingen die insecten aantrekken, zoals oud gras en as van het koken, maar ook ‘rubber’. Ik verstond eerst ‘rubbish’ en vroeg door wat ze daar nou precies mee bedoelde. Toen Zacharia door had dat ik het verkeerd begreep, legde hij uit dat de ‘polluting sachets’ ook wel werden aangeduid als ‘rubbers’. Later vroeg ik aan Eric of hij ook het begrip ‘polluting sachets’ gebruikte en hij moest lachen. Hij zei dat het niet ‘polluting’ maar ‘polyteen sachets’ waren. Interessant dat ik zelf blijkbaar zo gefocust ben op het feit dat plastic zakjes vervuilend zijn, dat ik er klakkeloos vanuit ging dat Zacharia het woord ‘polluting’ had gebruikt. Al helemaal nu ik weet dat de Ghanezen die ik gesproken heb, wel het gevaar, maar niet het vervuilende effect inzien van plastic zakjes. Dit komt verder naar voren in volgende passages.

Het was heel fijn om te merken dat ik mijn gesprek over shea butter had kunnen ombuigen naar het onderwerp waar ik me op wilde focussen. Ik vroeg de vrouw wat ze deed nadat alles bij elkaar geveegd was. ‘Dan verbrand ik het of ik gooi het in de kuil’ zei ze. ‘Deed u dit jaren geleden ook al zo?’ vroeg ik. ‘We hoefden het toen niet te verbranden, want het verdween vanzelf. Maar de zakjes vergaan niet zoals gras en bladeren.’ ‘Doen de burens dat ook?’ Deze vraag stelde ik omdat ik informatie wilde over de stukken gemeenschappelijke grond die bezaaid lagen met plastic. Wie was hiervoor verantwoordelijk? Wat vinden mensen van dit aanzicht? De vrouw vertelde dat niet alle burens hun afval verbrandden. Daarom belandden hun ‘rubbers’ op haar land. Ik vroeg of ze de burens daar wellicht op kon aanspreken. ‘Nee ik kan niet tegen mijn burens zeggen hoe zij zouden moeten schoonmaken. Dit keer reageerde ook haar man die nog wat aan het rommelen was op de binnenplaats. Hij zei: ‘Het zou erg onbeleefd zijn om iemand te zeggen wat hij moet doen.’ ‘Ja inderdaad’, vervolgde de vrouw, ‘want je wil niet opdringerig overkomen. In het verleden kwamen er afgevaardigden van het Ministerie van Volksgezondheid langs om te controleren of de dorpen schoon waren. Ze kondigden een dag van tevoren aan dat ze zouden langskomen, waardoor iedereen begon te vegen. Als bepaalde stukken land niet opgeruimd waren, konden de autoriteiten een boete opleggen. Dat wilde natuurlijk niemand, dus iedereen begon het aanwezige afval te verbranden.’ ‘Was het destijds schoner in het dorp?’ ‘Ja er waren wel ‘rubbers’ maar het waren er niet zoveel als je nu ziet.’ ‘Denkt u dat de burens weten dat het plastic niet uit zichzelf

weggaat?’ ‘Sommigen zullen het wel weten, maar misschien anderen niet.’ ‘Waarom gooien mensen die weten dat het slecht is nog steeds hun ‘rubbers’ op de grond?’ ‘Ik weet het niet’, antwoordde vrouw. ‘Ik hoop dat het Ministerie van Volksgezondheid weer beter gaat controleren. Dat hielp wel.’ Ik rondde het gesprek af en Zacharia en ik verlieten haar huis. We gingen terug naar het paleis van de chieft waar de vrouwen zich afvroegen wat ik nu wilde doen.

Toen heb ik verteld dat het me leuk leek om gewoon mee te doen met wat de vrouwen die dag gingen doen. Dit vonden de vrouwen lastig te begrijpen. Wat is er nou leuk aan om te zien wat wij hier aan het doen zijn? ‘Op zaterdag gaan we meestal koken en wassen’, zei Fati, de jongste vrouw van de chieft. Maar wat voor hen dagelijkse kost was, vond ik uitermate interessant. Zo koken de vrouwen op een open vuurtje met lange takken die ze er steeds een stukje verder induwen. Er werd op dat moment TZ (spreek uit als tiezet) gemaakt. Dit is een mengsel van water en maïsbloem dat wordt ingedikt tot een soort pap. Als het afkoelt, wordt het stevig waardoor het makkelijk met de handen gegeten kan worden. Vaak wordt er een aardnootsoep bij

3.2

geserveerd. Ik mocht ook even in de pan roeren (zie foto 3.2). Dat is overigens verschrikkelijk zwaar werk. Na een minuut hield ik het al niet meer vol. Dit was mijn eerste dag in Sandamfong zonder vertaler. Het liep toch goed af, want Zacharia was toevallig aanwezig.

In de dagen erna bezocht ik Sandamfong opnieuw. Ik groette altijd eerst de chieft als hij bij de voordeur zat. In het begin groette hij me uitgebreid en formeel, maar langzamerhand werd het minder gecompliceerd en gaf hij me meteen toestemming het huis te betreden. Zodra ik binnenkwam, werd er voor mij een plastic stoel uit de kamer van de chieft gehaald en mocht ik daarop plaatsnemen. Meestal viel het dan eerst stil omdat ze dachten dat ik het gesprek wel op gang zou brengen. Gelukkig gingen de vrouwen dan over tot de orde van de dag. Er was vaak iemand aan het koken of er moest worden gewassen. Ze begrepen dat ik het interessant vond om met hen om te gaan en te zien wat zij zoal deden de hele dag. Pas toen kwam ik er ook achter dat Dokas Engels sprak. Ik had het idee dat geen van de vrouwen deze taal beheerste en ik vroeg me dan ook af waarom kwam dat zij wel Engels sprak. Ze leek me ook een stuk jonger dan de andere vrouwen. Een paar weken later bleek dat Dokas een kleinkind was van de chieft. Samen met Fati pluisde ik uit hoe de familie in elkaar zat. De chieft heeft vier vrouwen, Samata, Zeta, Mbo en Fati zelf. Dokas is een kleinkind van Mbo en is in Sandamfong komen wonen

toen ze ongehuwd zwanger raakte van een tweeling. Ze kon niet meer naar school en bij haar ouders kon ze ook niet terecht. Ze slaapt bij Mbo in de kamer op een mat en zorgt naast haar kinderen ook voor haar oma. Ik heb haar regelmatig zien koken en afwassen, terwijl ik dat Mbo niet vaak heb zien doen. Dokas was er helaas niet altijd. Zo was ze een keer met haar tweeling naar het ziekenhuis in Walewale om ze te laten inenten tegen (kinder)ziektes. Op die momenten was de communicatie best lastig.

Fati is de jongste vrouw van de chief. Ze is ongeveer dertig jaar en heeft drie opgroeiende kinderen van zes, negen en twaalf jaar. Uit alle macht probeerde ze Engels met me te spreken op het moment dat mijn Mampruli niet toereikend was. Ik heb met haar heel veel gepraat en zij was degene die me in de ochtend altijd luidkeels begroette met ‘Madame Quirine, enjari! (welkom)’ Ze was haar kleding aan het wassen die ze de dag ervoor had gedragen. Ik ging erbij zitten en zag hoe haar handen een groot stuk zeep omklemden waarmee ze de vlekken uit haar kleding probeerde te krijgen. ‘Is bijna klaar’, zei ze in gebrekkig Engels. Ik vroeg haar wat ‘klaar’ was in het Mampruli. ‘*Naja*’, zei ze. Ik herhaalde het ‘*naja*’. Ze haalde water uit de diepe put en spoelde de kleding uit. We liepen met de schone kleding in een emmer het paleis binnen en ik werd begroet door de andere vrouwen. ‘Ze groeten je’, zei Fati. Ik groette terug en werd op de plastic stoel gezet. Vaak begon Mbo hele verhalen af te steken in het Mampruli. Ik keek dan vriendelijk naar haar en probeerde wat woordjes op te vangen. Het leek Mbo niet te deren dat ik niet veel terugzei. Dus ik zat rustig te wachten tot Fati haar was had opgehangen. ‘*Ndenelanema*’, zei ze en wees naar de kleding die ze had uitgespreid over het brandhout dat opgeslagen was op de binnenplaats. Ze kwam naast me zitten en ik vroeg haar of ze me wat woordjes kon leren. ‘Wat is morgen?’, vroeg ik. ‘*Bjoh*’, zei ze. Dus ik begon: ‘*bjoh* ik Bolgatanga’. ‘*Ia gwana chan Bolgatanga bjoh*’, corrigeerde ze. ‘*Bjoh niwountanga*’ voegde ik toe, aangezien ik de volgende dag in de middag naar Bolgatanga zou afreizen. Ze vonden het geweldig en vroegen het me te herhalen. ‘Je zal het Mampruli snel leren!’ zeiden ze. Fati haalde wat eten uit haar keukentje en zei: ‘Hmm *nazoua*’ oftewel ‘lekker pittig!’. ‘Dit is *zirma*, soep. *Zirma anja asapam!* De soep is heerlijk!’ En zo bracht ik vele ochtenden met haar door. Ik heb met haar ook veel gelachen, bijvoorbeeld toen ze mijn haar ging invlechten en dat geen succes bleek te zijn. Ik voelde me altijd erg bij haar op mijn gemak. Vanwege de taalbarrière verliepen gesprekken soms erg moeizaam, maar we hadden veel geduld met elkaar waardoor we er vaak toch uitkwamen. Op sommige momenten praatten we niet en keek ik gewoon wat ze deed of hielp ik haar bijvoorbeeld met wassen. Hierdoor werd het normaal dat ik er was en werd langzamerhand de plastic stoel vervangen door een houten krukje of gewoon de grond.

3.2 Een bekende in het paleis

Langzamerhand voelde ik me thuis in Sandamfong. De vrouwen waren altijd blij om me te zien en hielden in de gaten hoe het met me ging. Zo vonden ze bijvoorbeeld dat ik wel wat meer moest eten om wat dikker en in hun ogen gezonder te worden. ‘Buntitari’ was het woord dat daarvoor gebruikt werd. Dit kwam ook naar voren toen mijn moeder in Ghana was en ik haar meenam naar Sandamfong om haar te laten zien waar het grootste gedeelte van mijn onderzoek zich afspeelde. Ze lieten ze mijn moeder weten dat ze me als een van hun dochters zouden opnemen, dus dat ze zich geen zorgen hoefde te maken als ze weer terugging naar haar land. Dit vond ik heel ontroerend. Na wat vragen over en weer vertelde Samata dat ze van plan was *shea butter* te maken. Misschien konden ze het aan mij leren, zodat ik het weer aan mijn kinderen kon doorgeven. ‘Wanneer kom je weer?’ vroeg ze. Ik liet weten dat ik er maandag weer zou zijn. ‘Oké dan zullen we tegen die tijd beginnen, zodat je kan zien hoe het in zijn werk gaat.’

Die maandag kwam ik aan in Sandamfong en was het maken van de shea butter al begonnen. Mbo en Samata hadden zondag de noten gekraakt en gekookt en nu stonden er verschillende teilen klaar met water en een bruine substantie die heel erg op gesmolten chocolade leek. Het water werd langzaam gemengd met de dikke pasta. Met één hand werden de twee substanties langzaam door elkaar gemengd. Toen dit een geheel was, gingen de vrouwen staan en gebruikten ze twee armen om het zwaardere mengwerk te verrichten. Ondertussen zaten ze gezellig te kletsen. Vooral Mbo heeft altijd veel te melden en praat de hele tijd door. Samata is vooral degene die luistert en af en toe iets toevoegt. Ik heb zelf ook geholpen met het mengen maar hield het nog geen vijf minuten vol. Het is ontzettend zwaar, maar deze vrouwen van rond de zeventig jaar oud zijn er nog steeds toe in staat! Ze werden heel enthousiast toen ik mee wilde helpen. Ik kon niet verstaan wat ze zeiden, maar dat hoefde ook niet. Het gesproken woord is niet de enige vorm van communicatie werd, mij wederom duidelijk.

Na een tijdje viel me iets op. Om de randen van de teilen af te schrapen, werd een pasje waaruit een simkaart gedrukt was gebruikt. Waar kwamen die pasjes vandaan? Wie had die simkaarten gekocht? Wanneer waren ze erachter gekomen dat het handig was om deze pasjes te gebruiken om een teil mee af te schrapen? Wat werd er gebruikt voordat de pasjes er waren? Ik vermoed dat die pasjes ooit bewaard zijn en dat later hun nut bewezen werd bij het maken van shea butter. Het gebruik van de pasjes bewijst dat objecten waarvan ik maar één doel zou inzien (namelijk een simkaart vasthouden) in Sandamfong voor heel andere zaken gebruikt kan worden. Zou dit een reden kunnen zijn waarom men de telefoons niet wil inleveren? Als zelfs

voor zo'n simkaartpasje een doel gevonden is, weet je misschien maar nooit waar een oude telefoon nog voor gebruikt kan worden.

Er werd weer een plastic stoel bij gehaald waarop ik kon gaan zitten. Ik vroeg of ik nog kon helpen te mixen, maar ze hadden gezien dat mijn nagel was afgebroken toen ik in de ochtend had helpen mixen dus ze zeiden dat ik dat maar niet moest doen. Het kijken naar die dikke brei die gemengd wordt is op de een of andere manier zo heerlijk. Kon ik maar praten met de vrouwen, dacht ik, dan hadden we leuke gesprekken kunnen voeren. Maar wederom kon er niemand vertalen en daar baalde ik enorm van. Toch was het een goede dag in Sandamfong. Het inkoken van de brei die overbleef nadat het mengsel geschift was, duurde ontzettend lang. Daarom zeiden ze dat ik maar even in de kamer van Mbo moest gaan zitten. Hier lag Dokas ook lag met haar tweeling. Ze zat met haar telefoon te spelen dus ik probeerde haar wat vragen over haar telefoon te stellen. Wat doet ze allemaal met haar telefoon en is hij weleens stuk gegaan? Wat zou ze doen als deze kapot was gegaan? Ik kreeg wel antwoorden (ze zou het toestel ergens bewaren in huis), maar ik kon niet achterhalen waarom. Ik wist dat Fati's telefoon het niet meer deed nadat het toestel in haar teil vol water was gevallen toen ze de was aan het doen was. Hij was nat geworden en ging niet meer aan. Ik vroeg of ze hem naar de reparatieman gebracht had en dit bevestigde ze. Hij had er alleen niks meer aan kunnen doen. Toch bewaarde ze de telefoon.

Later die week bleek dat het nuttig geweest was dat ze de telefoon niet had weggedaan. Donderdag haalde Fati ineens haar telefoon tevoorschijn. Ik herkende het toestel aan de sticker die erop geplakt zat. Ik vroeg haar of de telefoon het weer deed en ze vertelde dat er een nieuwe batterij in zat. Nu gaat hij weer aan en kan ze mensen bellen. Het enige probleem is dat personen aan de andere kant van de lijn haar wel kunnen horen maar zij hen niet. Toch belt ze af en toe mensen om een boodschap door te geven in de hoop dat ze bij haar langs komen. 'Ah dus dan zou je kunnen bellen en zeggen: 'Hello? *Chamna, chamna*' (kom, kom). Ze moesten allemaal lachen om dit grapje. Aan een halve telefoon heb je nog altijd meer dan aan helemaal niks, dacht ik toen. En toen snapte ik pas ook waarom Fati de telefoon niet had weggegooid. Je weet immers nooit of deze nog te gebruiken is. En als hij niet meer het doel dient waarvoor het bedoeld was, is er vast wel een ander doel voor te verzinnen net als met de simkaartpasjes.

Ook was ik in Pargu met Zaliya. Hier was ik al eerder geweest, omdat Zaliya me wilde voorstellen aan haar moeder. We gingen onder het rieten dak zitten en doordat een van de vrouwen net haar telefoongesprek beëindigde kon ik eenvoudig een gesprek over telefoons beginnen. Helaas bleek dit toch niet zo eenvoudig te zijn, want ik merkte al gauw dat de vrouwen zich afvroegen waarom ik het over dit onderwerp wilde hebben, waardoor er geen

uitgebreide antwoorden kwamen op mijn vragen. Wel heb ik kunnen vragen wat er met telefoons gebeurt als deze stuk gaan. Als het toestel niet meer te repareren is, fungeert het vooral als speelgoed voor de kinderen. Als iemand de telefoon zou willen hebben, zou daar zeker dertig cedi tegenover moeten staan, want dan kunnen ze proberen een nieuwe te kopen. Voor minder dan dit bedrag zouden ze de telefoon niet willen afstaan omdat ze het dan liever zelf bewaren en iets aan hun kinderen kunnen bieden. Ander speelgoed is er immers niet (in Sandamfong spelen de kinderen met alles wat ze maar kunnen vinden, zoals kapotte flessendopjes of lege kartonnen dozen).

Ik besloot dit te bespreken met mijn huisgenoot Eric. Wat zou hij doen met zijn oude mobiele telefoon? Toevallig vroeg hij me die avond hoe het met mijn onderzoek was en kon ik er makkelijk over beginnen. Ik vroeg of hij wist dat veel onderdelen uit mobiele telefoons gerecycled konden worden. Eric zei daarop dat hij weleens zijn camera en microfoon uit zijn telefoon had gehaald alvorens hem weg te gooien. Ik vroeg waarom hij deze onderdelen eruit haalde. Hij zei dat het misschien nog van pas zou komen. Maar de rest van de telefoon vond hij niet belangrijk. Ik vroeg hem hoeveel oude telefoons hij had. Rond de acht ongeveer vertelde hij. Die liggen allemaal nog in Tarkwa. Als je die telefoons ergens zou kunnen inleveren zodat ze gerecycled zouden worden, zou je dat dan doen? ‘Ja’, zei Eric, ‘ik zou dat zeker doen. Dan ben ik er weer vanaf.’ Eric komt uit het zuiden van Ghana en heeft blijkbaar al acht telefoons versleten. Ik denk dat het voor hem duidelijk is dat die telefoons het nooit meer gaan doen en bovendien heeft hij al een nieuwe telefoon. Hoewel hij zegt dat hij de telefoons zou inleveren, heeft hij die telefoons nog niet weggedaan. En Eric is veel rijker dan de meeste mensen in Walewale en Sandamfong. Dit toont aan dat het bewaren van spullen een ingesleten patroon is in de Ghanese samenleving en de ‘Westerse’ manier van recycling via het inleveren van (afval)materiaal geen gewoonte is.

In de laatste fase van mijn veldonderzoek heb ik vooral geobserveerd. De plastic stoel werd verruild voor een houten krukje en ik werd onderdeel van het huis. Ik heb vele uren doorgebracht in het paleis terwijl de vrouwen bezig waren met hun dagelijkse bezigheden die door Malinowski de ‘imponderabilia of actual life’ werden genoemd. Hiermee doelde hij op alle onmeetbare zaken welke zijn te ontdekken door aandachtige aanwezigheid en participatie (Robben en Sluka, 2010: 32). Ik heb veel interessante inzichten omtrent materiaalgebruik verkregen door aandachtig te kijken naar wat de vrouwen deden. Zo ook op een van mijn laatste dagen. Ik kwam het paleis binnen en iedereen was verrast me weer te zien. Ik was een week afwezig geweest door ziekte. De chieft dacht dat ik al terug was gegaan naar mijn eigen land. Fati liet me weten dat zij er vertrouwen in had dat ik nog terug zou komen, dus ze was erg blij

me te zien. Ze zette een krukje voor me neer zodat ik kon zien hoe zij en Labiya aan het koken waren. Het was zoals altijd TZ met een soort soep. Er werden tien kleine pannetjes gevuld die allemaal verdeeld werden over het huis. Toen alle pannetjes gevuld waren werden de pannen schoon geschrobd. Het is heel handig dat er bij de keuken van Fati een afvoer zit, want al het water stroomt automatisch die kant op naar een plek buiten het huis. Toen de pannen schoon waren en opgeborgen in het kleine huisje dat bij de keuken hoort, begon Fati te vegen. Ze veegde alleen het kleine stukje van haar kamer en de keuken aan. Al het zand, een flessendopje en wat plastic zakjes gingen richting de smeulende kooltjes die nog tussen de kookstenen lagen. Toen alles verschrompeld was, veegde ze het hele zaakje op een oude deksel van een olievat. Zo kon ze het opscheppen en ergens achter weggooien. Ongeruimd staat netjes. Het vuil bestond op dat moment dus uit zand, wat strootjes en hier en daar en wat plastic. Daarna maakte ze met een natte lap het ‘stoepje’ voor haar huis schoon en was ze klaar. En zo observeerde ik hen terwijl ze met elkaar praatten, lachten, boos werden, voor hun kinderen zorgden en geiten wegjaagden van hun binnenplaats. Vaak hadden ze zich nog maar half aangekleed, waardoor hun bovenlijf nog ontbloot was en dat leek hen niet te deren. Ik heb Fati één keer opgemaakt en in een mooie jurk gezien, omdat ze toen naar Walewale moest en ‘als vrouw van de chieft’ over straat ging. In mijn aanwezigheid binnen de muren van het paleis werd deze ‘performance’ niet opgevoerd.

4. Duurzaamheid in Sandamfong en Walewale

In dit hoofdstuk wordt er antwoord gegeven op de deelvragen die in paragraaf 1.3 zijn opgesteld.

- In hoeverre is het concept milieuduurzaamheid aanwezig in Walewale en Sandamfong?
- Welke materialen beschouwen de vrouwen in Sandamfong als afval?
- Wat gebeurt er met kapotte mobiele telefoons?

4.1 Milieuduurzaamheid

De kijk op milieudegradatie en het behoud van de aarde is in Walewale anders. Dit kwam voor mij het sterkst naar voren toen ik met Zaliya op weg was naar haar geboortedorp Pargu. Voordat we de hoofdweg van Walewale verlieten, gingen we langs een soort motorwerkplaats onder een mangoboom. Er was iets mis met haar remmen en daar wilde ze een van de reparateurs naar

laten kijken. We moesten een tijdje wachten en daardoor kon ik de omgeving goed in me opnemen. De aarde was helemaal zwartgekleurd van de motorolie die werd gebruikt om de kettingen en dergelijke te smeren. Ik vroeg aan Zaliya of de mangoboom vruchten gaf. ‘Ja’, antwoordde ze. Ik keek naar de aarde en zei: ‘de aarde is hier helemaal zwart’. ‘Ja dat komt door de olie’. ‘Heeft de mangoboom daar geen last van?’ ‘Nee, het is niet schadelijk voor de boom. Er komen lekkere vruchten aan halverwege de maand maart’. Het leek mij vrij ongezond dat de mangoboom zich voedt met nutriënten uit de bodem die zo vervuild was. Regenbuien zullen de olie dieper de grond in doen sijpelen en de wortels van de boom zullen dit vervuilde water opnemen. Zulke schadelijke stoffen zouden dan toch ook in de mango’s zelf terecht kunnen komen, redeneerde ik. Maar Zaliya leek er totaal geen punt van te maken. Op andere momenten heb ik ook weleens gevraagd waarom er overal plastic op straat en op de velden ligt. Het antwoord dat volgde was vaak: ‘It’s just like that’. Misschien heeft het er ook mee te maken dat door de sterke hiërarchische relaties niemand kan worden aangesproken op de vervuiling. Met vervuiling bedoel ik in dit geval niet bodemdegradatie, maar het gevaar dat het plastic oplevert voor mens en dier aan de oppervlakte. Zoals de vrouwen in Sandamfong ook al aangaven, trekt het rondslingerende plastic insecten aan die gevaarlijk zijn. Ook is er weleens een geit gestorven aan een stuk plastic in zijn maag. Toch hebben Zaliya en ik beiden onze lege drinkzakjes op straat gegooid toen we onderweg waren naar Pargu. Er is nergens een gelegenheid om het verantwoord weg te gooien en legde ik me er na anderhalve maand maar bij neer dat het inderdaad ‘gewoon zo’ was. De problematische relatie tussen mens en natuur is dus iets wat niet herkend wordt.

Milieuduurzaamheid komt wel op een andere manier naar voren. Zo wordt er van alles hergebruikt en niet weggegooid. Het bewaren van allerlei soorten objecten lijkt iets wat als vanzelfsprekend wordt beschouwd. In Samata’s kamer staan ook allerlei blikjes die hergebruikt worden om dingetjes in op te bergen. Voor elk object kan een doel gevonden worden, maar ook kan voor elk doel een object gevonden worden. Om dit te verduidelijken staat hieronder het volgende voorbeeld:

Ik stond met Eric te koken in de keuken. Ik maakte een stoofschotel met suddervlees dat lang en zacht moest pruttelen. In Nederland heb ik een speciaal kookplaatje dat ik op mijn gasfornuis zet zodat de warmte van het vuur niet direct de pan verhit maar egaal verspreid wordt over de pan. Ik vertelde dit aan Eric en hij zei: ‘We will improvise, let me see’. Hij keek wat rond in de keuken en haalde het rekje van het tweede camping kooktoestel. Dit plaatste hij op het eerste kooktoestel en zette toen de pan erop. ‘Perfect!’, zei ik. Hoewel Eric uit het zuiden komt

(Tarkwa) en meer luxe gekend heeft dan de vrouwen in Sandamfong is ook hij zeer bekwaam in het verzinnen van oplossingen voor kleine probleempjes. Daarom is het altijd handig om objecten te bewaren. Het doel zal zich immers in de toekomst nog kunnen aandienen. Een oud stuk stof kan bijvoorbeeld altijd nog gebruikt worden als poetslap, maar er kan ook een reepje worden afgescheurd waardoor je een soort touwtje hebt. Op een dag krabde ik mezelf terwijl ik bij Fati in de keuken zat. Ik kreeg een spiegelkje in mijn handen gedrukt zodat ik mijn kin kon bekijken. Ik had daar al een tijdje een wondje zitten dat bijna geheeld was. Ik bekeek mezelf in het spiegelkje. Toen viel me op dat het spiegelkje kon worden opgehangen aan een reepje stof dat ze eraan hadden geknoopt. Bij gebrek aan touw wordt er iets anders gezocht waarmee het spiegelkje aan de spijker in de muur gehangen kan worden. Materialen hebben specifieke doeleinden, maar kunnen daarnaast voor andere doelen worden gebruikt. Hierdoor worden materialen beter en uitputtender benut.

4.2 Sociale Duurzaamheid

Nu de kijk op milieuduurzaamheid in kaart is gebracht, geeft de volgende paragraaf aan dat sociale duurzaamheid een belangrijkere rol speelt in mijn onderzoeksgebied.

In Walewale en Sandamfong wordt er anders met plastic omgegaan dan in Nederland. In Nederland wordt er altijd gesproken over recycling en met betrekking tot het omsmelten van plastic of ander herbruikbaar materiaal tot nieuwe voorwerpen. Wat betreft het zachte plastic, zoals de drinkzakjes en de tasjes zou dit zeker een goede optie zijn. Mensen willen dit niet een tweede maal gebruiken, omdat het vies en fragiel is. Daarom wordt het weggegooid op straat of thuis verbrand. Hard plastic daarentegen heeft altijd een tweede doel in Ghana. Zo worden kleine jerrycans gebruikt om water uit de put te scheppen. Er wordt met metaaldraad een hengel aangemaakt waardoor ze het met een touw de diepte in kunnen laten zakken en als ze lek zijn, kan men er stekjes in laten groeien. Ook voor harde plastic flesjes is er een tweede leven, oftewel een ‘afterlife’ (Reno, 2015: 558). Ze kunnen met elk soort vloeistof opnieuw gevuld worden waardoor het verkocht of getransporteerd kan worden. Men wil zo lang mogelijk met een bepaald voorwerp kunnen doen. Deze vorm van duurzaamheid is er dus op gericht om materialen zo lang mogelijk mee te laten gaan door het telkens voor een ander doel te gebruiken (zoals het lapje stof als touwtje om het spiegelkje op te kunnen hangen), totdat er echt niets meer van over is. En dan pas gaat het weg.

Bovenstaand ‘statement’ kan ik illustreren met het volgende voorbeeld. Op 21 februari ging ik met Zaliya naar het dorp Pargu om erachter te komen in hoeverre het mogelijk was hier nog onderzoek te doen. De grote afstand en de gesloten houding van de vrouwen daar, heeft me doen besluiten Pargu niet op te nemen in dit onderzoek. Dit vond ik jammer en het voelde als een ‘verspilde’ dag. Maar in retrospectief is er eigenlijk iets heel interessants gebeurd die dag. Na ons bezoek in Pargu, wilde Zaliya nog even langs een vriend van haar. Hij was thuis en ze groette hem. Aangezien we al meerdere tantes, ooms en broers hadden bezocht, keek ik er niet van op dat we ook hier een tussenstop maakten. Ze had echter een specifieke missie: ze wilde dat hij het hoesje van haar telefoon repareerde. De dag ervoor was deze op haar school op de grond gevallen, waardoor er stukjes plastic waren verbrijzeld. Het hoesje lag niet aan diggelen, maar op de hoekjes was het plastic losgesprongen. Alle stukjes die ze op de grond gevonden had, heeft ze vervolgens in haar portemonnee bewaard. De minuscule stukjes plastic kwamen tevoorschijn op de tafel van haar vriend. Hij haalde ergens een potje lijm vandaan en zocht naar een stokje op de grond. Met een geschikt minuscuul stokje begon hij aan het klusje. Elk randje werd ingesmeerd en het puzzeltje werd in elkaar gezet. Het leek mij echt een onnodige poging, want ik zag niet in dat het zou blijven zitten en bovendien is een telefoonhoesje heel makkelijk te vervangen door een nieuwe te kopen. Een aantal keer viel het uit elkaar maar op een zeker ogenblik bleven de stukjes vastplakken! Zachtjes bliezen ze de lijm droog en klikten het hoesje weer vast op haar telefoon. Hoe is het mogelijk, dacht ik. Maar het was gelukt: de ontbrekende stukjes zaten weer op hun plek. Het hoesje kon er weer tegenaan, want hij zat een maand later nog steeds om haar telefoon. Zonder de hulp van haar vriend uit haar geboortedorp bij wie ze speciaal langs ging, was dit niet gelukt. Het gebruik maken van het geduld en de vindingrijkheid van een ander en het doorzettingsvermogen om iets te repareren is in dit geval ook te verbinden aan sociale duurzaamheid.

4.3 Afvalmanagement

Zoals ik eerder al aangaf, genereren huishoudens in Samdamfong en Walewale weinig afval. Op het moment dat een vrouw haar huis of keuken wil opruimen, veegt ze deze hele ruimte aan en verplaatst ze dit materiaal richting de smeulende kooltjes. Vervolgens wordt het verbrand. In het huis zelf wordt dus nauwelijks afval geproduceerd, maar op straat worden er continu dingen weggegooid, vooral plastic zakjes.

Op het vliegveld van Accra kwam ik een man tegen met wie ik een gesprekje hield. Hij woonde in Tamale maar kwam uit Walewale (wat een toeval). Hij vertelde me dat hij een NGO

had geleid die bezig was met *'environmental issues'*. Dit vond ik interessant. Ik vroeg hem wat voor milieuproblemen hij zoal oppakte en hij liet weten vooral bezig te zijn geweest met boeren in de omgeving. Dit klonk mij bekend in de oren maar hij kende Issifu, die ook werkzaam is in deze sector, niet. Ik vroeg hem of hij naast het juist gebruiken van de akkers het ook weleens met de boeren had gehad over de rondzwervende rubbers. Dit was geen gebruikelijk onderwerp voor zijn NGO, maar hij kon me er wel het een en ander over vertellen.

Er is voorheen een initiatief geweest waarbij mensen geld konden verdienen aan het oprapen van plastic. Voor een bepaald gewicht aan plastic kon men zoveel cedi's verdienen. Het werkte goed want iedereen in Noord-Ghana wil wel een extra zakcentje. Maar op een gegeven moment leidde het ertoe dat kinderen stopten naar school te gaan. Dit negatieve neveneffect was zo groot dat ze gestopt zijn met het initiatief. Ik vroeg hem waarom het plastic niet gewoon door de Zoomlions² wordt opgeruimd. Hij vertelde me dat er in Noord-Ghana simpelweg te weinig afval wordt geproduceerd om er een winstgevend bedrijfje voor te maken. Tachtig procent van het afval is organisch en verteert vanzelf. Wat overblijft is niet genoeg voor hen om op te halen en te verwerken. Dit maakt het lastig om een goedlopend systeem te verzinnen.

Het grootste afval ophaalbedrijf in Ghana is bekend onder de naam Zoomlions. Het noemt zichzelf *'waste management experts'*. Het bedrijf heeft volgens zijn website 85.000 werknemers in dienst die via publiek-private samenwerking door hen worden aangestuurd. Zoomlions is niet alleen actief in Ghana, maar ook in Togo, Angola, Zambia en Liberia. Er worden plannen gemaakt uit te breiden naar nog meer Afrikaanse landen. Naast het ophalen van afval houdt Zoomlions zich ook bezig met watertank services en tuinontwerpen (Zoomlions, 2017). Het is kortom een enorm bedrijf met een brede visie. Toch is er nergens op hun website te lezen wat er met het afval wordt gedaan nadat het is opgeruimd en naar de vuilnisbelt is gebracht. Het gaat Zoomlions er vooral om dat het afval wordt verwijderd uit het straatbeeld, zodat het daar geen *'gevaar'* meer oplevert. Het woord *'recyclen'* wordt nergens genoemd. In tegenstelling tot de Zoomlions is het Nederlandse bedrijf Van Ganswinkel Groep B.V. juist wel gericht op het verwerken van afval. Sinds kort is Van Ganswinkel gefuseerd met de Nederlandse vestiging van het Britse bedrijf Shanks Group. Hieruit is het bedrijf Renewi voortgekomen en opereert nu onder de leus *'waste no more'*, voorheen *'afval bestaat niet'*. Zoals de naam al doet vermoeden, transformeert Renewi afvalmateriaal in nieuwe producten of grondstoffen, zoals gerecycled papier, metaal, plastic, glas, houtsnippers, compost, energie en

---

² Zoomlion Ghana Limited is een organisatie die in 2006 is opgericht om het vuil op te halen in Ghana.

olie (Renewi, 2017). Materiaal waar anderen zich van willen ontdoen, krijgt hierdoor een tweede leven, oftewel het ‘afterlife’ waar Reno (2015: 558) over spreekt. Deze stap maakt Zoomlions nog niet en dat lijkt mij illustratief voor de manier hoe mensen in Ghana met afval omgaan.

Hoewel het dus lastig van de grond komt in Ghana, is er wel een afval ophaalsysteem. Op een dinsdagochtend in maart hoorde ik ineens het geluid van een rollende kliko op onze binnenplaats in Walewale. Dat leek me erg sterk maar toen ik me verplaatste van mijn slaapkamer naar de woonkamer van Issifu zag ik toch daadwerkelijk een groene container staan. Een dag later had ik de kans hierover iets aan Zaliya te vragen. Waar komt die container ineens vandaan? ‘Oh die kan je voor 15 cedi per maand huren bij de Zoomlions. Zij komen hem dan een keer in de maand of twee keer per maand (ze was er niet zeker van) legen.’ ‘Hebben er meer mensen zo’n ding?’, vroeg ik. ‘Ja, sommige mensen wel, maar wij kunnen thuis onze rubbers gewoon verbranden dus zo’n container is helemaal niet nodig.’ Ik herinnerde me hoe Fati haar keuken had opgeruimd en alle materialen zoals gras, zand en een flessendopje in de smeulende kooltjes had geveegd. Ook bedacht ik me dat er een dag is geweest waarop ik het zonde vond om de schillen van mijn groente en fruit bij het ‘restafval’ te gooien op onze binnenplaats. Ik vroeg aan Zaliya waar zij haar schillen en dat soort zaken liet. Ze vertelde dat ze die aan de geiten geeft. Ja dat had ik ook al verwacht. Maar toen ik een aantal weken later mijn schillen en groenteresten aan een geit had willen geven, keek Zaliya me aan alsof ik gek was. Ik vroeg haar die dag of ze wist aan welke geit ik de schillen zou kunnen geven. ‘Bij dit huis horen geen geiten’, zei ze. ‘Ja maar dat maakt toch niet uit?’, zei ik. ‘Dan geef ik het aan een andere geit.’ Ik vond het zonde om het bij het restafval te gooien, terwijl ik elke dag vee op zoek zie gaan naar voedsel tussen al het plastic op de gemeenschappelijke grondgebieden. Ze snapte er destijds niks van en keek me meewarig aan, dus toen heb ik het alsnog weggegooid in de afvaldoos die op onze binnenplaats stond. En nu vertelde ze me doodleuk dat zij thuis wel geiten hebben aan wie zij haar schillen en etensresten opvoert. Ik herinnerde haar aan de dag dat ik met die schillen voor haar had gestaan en ze herhaalde dat dit huis geen geit heeft. ‘Nee, maar ik wilde het aan een andere geit geven.’ ‘Oooh’, zei ze. Eindelijk ging er een lampje branden. ‘Nou dan geef je de volgende keer die schillen maar aan mij en dan geef ik ze aan de geit bij mij thuis.’ Precies, dacht ik. Het blijft toch interessant hoe zoiets simpels niet door haar begrepen werd destijds. Waarschijnlijk is het zo raar om mijn schillen aan andermans geiten te geven dat het niet in haar is opgekomen wat ik die dag bedoelde. Maar daarna snapte ze het wel en dus kon ik in het vervolg eindelijk mijn schillen aan haar geven. Schillen zijn dus een ‘resource’ en geen afval. Over het algemeen wordt materiaal minder snel weggegooid, omdat

het nog bruikbaar is, maar als iets wordt weggegooid, dan is het definitiever afval dan het in Nederland zou zijn geweest.

Terwijl Zaliya het vreemd vond om schillen aan een andere geit te geven, was het wel gebruikelijk dat ik mijn lege waterflessen van anderhalve liter aan haar gaf. Ik dronk elke dag twee van deze flessen leeg en zette ze eerst neer bij de afvalplek in ons huis. Voordat de kliko er was, bestond die uit twee kartonnen dozen. Het was me in het begin al opgevallen dat die flessen daar niet bleven liggen en ik vermoedde dat Zaliya ze meenam. Een week later had ik weer een kleine verzameling in mijn kamer staan. Toen Zaliya mijn collectie lege flessen zag, vroeg ze of zij ze mocht meenemen. Dit vond ik natuurlijk goed. Wat moest ik er immers mee? Ik vroeg aan haar wat ze ermee ging doen. ‘Ik geef ze aan Memouna’, zei ze. Memouna is de eigenaresse van het winkeltje dat vlakbij Issifu’s huis staat. Ik kwam daar regelmatig om water en koekjes te kopen, dus ik wist wie ze bedoelde. ‘Wat gaat Memouna ermee doen?’ vroeg ik. ‘Ze kan er olie in overschenken vanuit de jerrycan. Zo kan ze het aan mensen verkopen.’ ‘Aha’, antwoordde ik. En zo ontstond er een uitwisselsysteem tussen Memouna en mij via Zaliya. Ik kocht de volle flessen bij Memouna en Zaliya bracht de lege flessen weer terug.

Hieruit blijkt dat materiaal dat ik als afval en nutteloos beschouwde, voor Zaliya en Memouna nog gebruikswaarde heeft. De flessen kunnen immers nog gebruikt worden voor andere vloeistoffen. Zo wordt de fles hergebruikt zonder deze om te hoeven smelten. Maar naast dit praktische doeleinde, speelt ook sociale duurzaamheid een rol. Zaliya onderhoudt haar relatie met Memouna door onder anderen deze flessen aan haar te geven. Als ik de flessen aan Eric zou hebben gegeven, dan had hij ze naar een ander winkeltje twintig meter verderop gebracht. Hij ging namelijk nooit naar het winkeltje van Memouna, maar naar het winkeltje met christelijke eigenaren een eindje verderop.

4.4 Bewustwording

Op mijn laatste avond sprak ik Issifu tijdens een maaltijd. Het was heel warm die avond en normaal zit hij binnen in zijn kamer met airconditioning, maar deze avond kwam hij bij mij en Eric op de binnenplaats zitten. Het gesprek ging al snel over mijn onderzoek. Dit leek me een mooi moment om hem eens wat te vragen over afval en met name het plastic dat overal verspreid ligt. Hij zei dat het heel lastig zou worden om iets te doen aan het probleem van de plastic zakjes. De meeste Ghanezen zijn het zo gewend om ze op straat weg te gooien. Er liggen al zoveel zakjes dus het valt ook niet op als er eentje bij komt. Toen sprak ik met hem over de ‘broken window theory’. Wanneer een stad eenmaal vervuild is, zal de vervuiling toenemen omdat inderdaad, zoals hij al zei, dat ene zakje of blikje niet opvalt in de massa. Maar als een

stad schoner is, zullen mensen minder snel geneigd zijn hun vuil zomaar op straat te gooien en zoeken ze sneller naar een afvalbak. Ik vertelde Issifu en Eric dat er ook in Nederland een periode is geweest waarin er veel meer zwerfvuil op straat lag dan nu. Het probleem is door de overheid aangepakt en dat heeft aardig geholpen. Issifu keek me vol verbazing aan. ‘Was het echt in Nederland ook ooit vervuild door plastic?!’ ‘Ja’, zei ik. ‘Oh maar dan is er nog hoop!’ zei Issifu. Ik vond het opmerkelijk dat juist Issifu, die zich bezighoudt met organische landbouw ervan opkeek dat er iets aan de vervuiling gedaan kon worden. Ik vroeg hem dan ook of het rondslingerende plastic een onderdeel was van het Zasilari Ecological Farming Project (ZEFP), waarvoor hij werkt. Hij liet me weten dat de boeren daar helemaal niet mee bezig zijn. De training gaat vooral over het gebruik van pesticiden in de akkerbouw en het houden van bijen bijvoorbeeld. ‘Maar’, zei ik, ‘als plastic na zoveel jaren blijft liggen breekt het af in moleculen. Vervolgens komen die moleculen in de bodem terecht en zitten er evengoed schadelijke stoffen in de aardbodem!’ Issifu begon te lachen. ‘Ik denk niet dat we de boeren iets kunnen bijbrengen over moleculen! Daar begrijpen ze niks van!’

Dit verbaasde mij eigenlijk ook niets. Zaliya werkte als vrijwilligster op een overheidsschool in Bugya. Elke dag bracht zij vanuit het winkeltje snoepjes mee die Memouna maakte van gecondenseerde melk. Op de school verkocht zij die voor twintig pesos aan de kinderen. Ze vroeg me of ik een keer mee ging naar de school, zodat ik kon zien waar zij elke dag was. Het bezoek aan deze school heeft me gechoqueerd. Wij kwamen om tien uur ’s ochtends aan en volgens Zaliya was de les om acht uur begonnen. De zestig kleuters zaten onder een afdak met elkaar te klieren en het leek er niet op dat er al lesstof behandeld was. De aanwezige juf zat voorin het lokaal de administratie bij te werken en had alleen aandacht voor de kinderen als ze een snoepje van haar wilde kopen. Er werd geen Engels, maar Mampruli gesproken. Om elf uur stond Zaliya op om een tak te zoeken. Met de tak in haar hand ging ze voor de klas staan en vroeg om stilte en aandacht. Ze schreef zes twee-letterige woorden op het bord en herhaalde ze twee keer. Tot één uur ’s middags hebben de kinderen deze woorden aan zichzelf staan opdreunen, maar zelfs wanneer ze er niet uitkwamen of het woord niet meer kenden werd er niet ingegrepen. Zaliya en de andere juf zaten er wat bij, haalden wat meegenomen rijst uit hun tas en begonnen tijdens hun maaltijd een gesprek. De boeken van UNDP lagen ongeopend op tafel. Ik kreeg een akelig gevoel van binnen. Hoe moesten deze kinderen ooit iets leren? Overal in Ghana had ik dit soort schooltjes zien staan en als alle kinderen op overheidsscholen zo werden opgeleid, bestaat er dus een enorme populatie die nauwelijks zal kunnen lezen en schrijven. Eric bevestigde dit toen ik het er later met hem over had. Alleen op privéscholen of kostscholen wordt er goed onderwijs gegeven, terwijl alle

scholieren in Ghana hetzelfde centrale eindexamen doen. Daarom is het alleen voor mogelijk om door te leren voor degenen die naar een privéschool geweest zijn. Over scheikundige kennis zoals moleculen beschikt de rest van de scholieren niet. Dat vervuiling aan de oppervlakte ook doortrekt in de bodem, omdat het plastic afbreekt, is mijns inziens bij veel mensen in mijn onderzoeksgebied onbekend. Dit is ook gebleken uit de gesprekken die ik voerde met de vrouwen in Sandamfong. Zij vertelden immers dat het plastic alleen schadelijk is als de zaadjes geen wortel kunnen schieten. Daarom worden de akkerlanden alleen voor en tijdens het ploegseizoen goed opgeruimd.

Materialen en voorwerpen worden gezien als ‘hele’ dingen. Misschien bestaan ze wel uit losse onderdelen, zoals een jerrycan met een dop, maar de materialen worden in hun geheel gebruikt of hergebruikt. Het woord recyclen wordt geassocieerd met het hergebruik van bepaalde onderdelen van voorwerpen in de vorm die dat onderdeel al heeft. Ook wat betreft vervuiling ziet men alleen het zichtbare gevaar van plastic, omdat het kan worden opgegeten door het vee. De lange termijneffecten ziet men niet. In Nederland anticipeert men op gevolgen in de toekomst, terwijl er in Ghana wordt gecorrigeerd in het heden. Dit is een van de redenen waarom mensen het niet zullen begrijpen wanneer iemand ze vraagt om hun telefoon in te leveren. Als je zegt dat het apparaat gerecycled zal worden, zullen zij denken: ‘maar dat kunnen we toch ook zelf?’ Bestaande onderdelen uit dit soort apparaten kunnen altijd nog van pas komen in de toekomst en worden gebruikt voor een ander doeleinde. Deze betekenis van het woord recycling verschilt van de opvatting van Closing the Loop en andere organisaties, die werken aan een duurzamere omgang met natuurlijke hulpbronnen.

Ook is het concept afvalscheiding heel onbekend in Walewale en Sandamfong. In Sandamfong wordt alles in de kooltjes geveegd en daarna weggegooid. Dit is een mix van organisch en niet-organisch materiaal. Ook in Walewale stonden in de eerste instantie twee dozen waar alles in werd gedaan. Dit varieerde van fruit- en groenteschillen tot drinkzakjes en verpakkingsmateriaal. Issifu had twee campingkooktoestellen die aangesloten waren op een gastank. Afvalmateriaal werd dus niet zoals in Sandamfong de kooltjes ingeveegd, maar verzameld op één plek en daarna afgevoerd. Papier, gft, plastic en metaal werd bij elkaar gedaan. Eerst in de kartonnen dozen en later in de kliko.

5. Een wereld van verschil

Vanuit verschillende supranationale instituties worden er richtlijnen uitgezet die de duurzame omgang met milieubronnen moeten versterken. De last die de aarde voor elk persoon moet dragen, moet omlaag. In het milieukundige jargon heet dit ook wel de ecologische voetafdruk. ‘Deze is te verkleinen door het produceren en consumeren van goederen en bronnen aan te passen. Door de gemeenschappelijke natuurlijke bronnen efficiënt te managen en giftige afvalstoffen beter af te voeren kan dit doel worden bereikt’ (UNDP, 2016). Het proces dat Closing the Loop in gang heeft gezet, sluit hierop perfect aan. De organisatie wil een circulaire afvalstroom creëren omtrent mobieltjes om op die manier de hoeveelheid materiaal dat wordt weggegooid te reduceren. Een bedrijf zoals de ING levert bijvoorbeeld telefoons in bij Closing the Loop, zodat ze op de juiste manier gerecycled kunnen worden. Met de opbrengsten die worden opgehaald door het hergebruiken van ING’s telefoons, koopt Closing the Loop oude mobiele telefoons op die anders op de afvalberg terecht waren gekomen. Op die manier wordt de *e-waste* afvalstroom van de ING beperkt (Closing the Loop, 2016).

Er zijn in Ghana veel mobiele telefoons in omloop, omdat producenten in China deze apparaten goedkoop vershippen naar Afrika. Vaak zijn deze toestellen van een lage kwaliteit. In het West Mamprusi District is 85.5 procent van de mensen afhankelijk van een inkomen uit de landbouwsector (Ghana Statistic Service, 2014: 11). Door deze lage inkomens worden er in onder andere deze regio veel Chinese toestellen aangeschaft. Door de lage kwaliteit gaan de toestellen snel stuk. Hierdoor is de omloopsnelheid van mobiele telefoons in Ghana hoog. Toch blijkt het lastig te zijn om de telefoons in te zamelen. Veel Ghanezen houden de telefoon liever zelf. In dit hoofdstuk wordt de vraag vanuit Closing the Loop beantwoord door de theorie uit hoofdstuk twee te koppelen aan de bevindingen tijdens het etnografische onderzoek in Walewale en Sandamfong.

5.1 Circulaire afvalstroom

De circulaire afvalstroom zoals Closing the Loop, maar ook de Nederlandse overheid omschrijft, bestaat uit het produceren, gebruiken en hergebruiken van materialen. In Nederland wordt plastic ingezameld waarna het gesmolten wordt en tot een nieuw object wordt vervormd. Deze manier van hergebruik is ingevoerd omdat men vanaf de jaren '60 in de gaten kreeg dat natuurlijke hulpbronnen niet oneindig lang gebruikt konden worden (Mckenzie, 2004: 1). Zuiniger omgaan met wat de aarde ons biedt werd dus het credo. Door het omsmelten van materiaal kan het in elke andere vorm worden gegoten. Zowel metaal als plastic kan voor

compleet andere doeleinden gebruikt worden dan in de eerste instantie werd gedaan. Zo kan het plastic eerst zijn gebruikt voor een plastic fles, maar is datzelfde plastic na het recycleproces terug te vinden in een plastic zakje. Dit klinkt heel logisch, maar tijdens mijn periode in het veld kwam ik erachter dat de opvattingen rondom het concept ‘recyclen’ uiteenlopen.

Dit kwam vooral naar voren tijdens mijn gesprek met mijn huisgenoot Eric waarin ik hem vroeg of hij wist dat er veel materialen uit mobiele telefoons gerecycled kunnen worden. Hij beantwoordde deze vraag door te vertellen dat hij weleens zijn camera en microfoon uit zijn telefoon had gehaald omdat die wellicht nog functioneerden. Deze konden worden gebruikt in een andere telefoon, mocht een van deze twee onderdelen ermee ophouden. Hij had in zijn leven acht mobiele telefoons gehad en die lagen allemaal nog in zijn ouderlijk huis in Tarkwa. Sommige onderdelen zouden immers nog te gebruiken kunnen zijn. In zijn perceptie had recyclen dus niet per se te maken met het omsmelten van materiaal om het in een nieuwe functie te kunnen gebruiken. Hij ziet recyclen als het hergebruik van materiaal, dat al bestaat in dezelfde vorm en functie, voor een nieuw doeleinde. De camera blijft een camera, maar dan in een ander toestel. Op die manier wordt het hergebruikt.

Hetzelfde geldt voor de plastic flessen van anderhalve liter. Ik kocht elke dag twee van zulke flessen en bestempelde het daarna als afval. Ik wilde ervan af want de hoeveelheid flessen stapelde enorm op. Ze konden voor mij geen doel meer dienen. De enige manier waarop ze in mijn belevingswereld nog nuttig waren, zou zijn door de flessen om te smelten tot nieuw materiaal, waardoor er geen natuurlijke grondstoffen hoeven te worden gebruikt voor het vervaardigen van nieuw plastic. In Walewale ontstond er een andere circulaire stroom. Er ontstond een systeem tussen mij, Memouna en Zaliya. De flessen konden in hun originele vorm immers nog gebruikt worden voor het vervoeren en verkopen van vloeistoffen zoals plantaardige olie. Maar ook blikjes in alle soorten en maten kunnen worden omgespoeld en gebruikt worden als opbergdoosjes of speelgoed voor de kinderen.

Afvalstromingen zijn er dus wel in Walewale, maar objecten worden niet snel als afval beschouwd. Schoon hard plastic kan worden hergebruikt en zal niet snel worden weggegooid. Dit kwam ook naar voren uit het gesprek met Samata, een van de vrouwen uit Walewale. Het zachte plastic dat op de grond lag, had geen nut meer. Het was vuil omdat het over de grond had gerold en door de wind op plekken was geweest die niet te achterhalen waren. Daarnaast scheurt het gemakkelijk, waardoor men er niets mee kan. Daarom rapen mensen het niet op. Andere objecten die wel ergens voor gebruikt kunnen worden, worden bewaard. De simkaartpasjes bijvoorbeeld die werden gebruikt om de randen van de teilen mee af te schrapen, maar ook het deksel van een olievat waar Fati houtskool op veegde.

Dit geeft aan dat materialen over agency beschikken: de kracht om de bron te zijn van bepaalde acties (Ortner, 1989). Door de vorm of een bepaald soort materiaal kan het geschikt worden voor specifieke acties. Vooral voor telefoons geldt dat ze gemaakt zijn voor een bepaald doel, namelijk om met anderen in contact te komen. Daarnaast worden ze ook gebruikt om muziek mee te luisteren of spelletjes mee te doen. Hierbij is het van belang dat er krediet op een simkaart staat, want het bellen kost geld. Maar in Sandamfong was er een telefoon aanwezig waar nooit beltegoed op stond. Als communicatiemiddel was die dus alleen eenzijdig te gebruiken: Fati kon iemand bellen waardoor bij de ander de telefoon over ging. Vervolgens verbrak ze meteen de verbinding, waardoor er geen betaalde connectie tot stand werd gebracht. Ze hoopte dat diegene haar terug zou bellen, zodat het contact alsnog gelegd kon worden. Op de telefoon van Dokas stond ook nooit beltegoed, maar ze gebruikte deze soms wel om muziek mee te luisteren. Aan de ene kant werden de telefoons daarom gebruikt voor het doel waarvoor ze gemaakt waren, maar aan de andere kant was het hebben van een telefoon ook belangrijk als het toestel niet meer volledig functioneerde. Hierdoor wordt het apparaat aangepast aan het doel dat voor hen van belang is. Zo kunnen ze de telefoon ook openmaken en proberen te repareren, terwijl dit wellicht niet in het script stond van de designer (Latour, 1992 en Akrich, 1992 in Ahnfelt, 2016: 24). iPhones zijn bijvoorbeeld totaal niet ontworpen om door de consument geopend te worden (Ahnfelt, 2016: 24). Toch wordt dit in reparatieshops wel gedaan. Het is soms niet te voorspellen welke doeleinden materialen zullen dienen. Ook als er wel een script voor geschreven is.

5.2 *'Culturele scripts'*

Een scriptschrijver van gebruiksvoorwerpen zal van tevoren bepaalde ideeën hebben over het voorwerp. Hierbij wordt hij beïnvloed door zijn eigen standplaatsgebondenheid. Zoals in hoofdstuk twee te lezen was, zorgen culturele verschillen soms voor onvoorziene en onbegrijpelijke acties in de ogen van de een ten opzichte van de ander (Benedict, 1946). Dit is ook terug te zien in de verschillende opvattingen rondom duurzaamheid. 'Wie of wat er behouden moet worden' en 'aan welke vormen van ontwikkeling men de voorkeur geeft' zijn 'normatieve vragen die oordelen behelzen van een samenleving wat betreft sociale, economische en ecologische doeleinden' (Hediger, 2000: 482). In Nederland en vanuit supranationale organisaties is de nadruk gelegd op milieuduurzaamheid om zo de degradatie van de aarde tegen te gaan. Een chemisch-biologisch discours wordt hierbij bekend geacht. Er is echter ook een andere vorm van duurzaamheid te herkennen.

Sociale duurzaamheid wordt omschreven als een ‘life-enhancing condition within communities’ (McKenzie, 2004: 12). Hiermee wordt er dus niet geduid op een eindfase of een situatie die is afgerond, maar op een bestaande context die ervoor zorgt dat de levens binnen een samenleving kunnen verbeteren. Hierbij worden aspecten zoals educatie en toegang tot belangrijke diensten zoals gezondheidszorg aangeduid. Daarnaast is ook sociale cohesie een groot onderdeel van sociale duurzaamheid (McKenzie, 2004: 15). En doordat die sociale cohesie zo sterk is, wordt ook ‘afval’ op een sociaal duurzame manier verwerkt. Alles wat nog enigszins voor een nieuw doel kan dienen, wordt bewaard of weggegeven aan de hiervoor geschikte persoon. Mijn waterflessen gaf ik aan Memouna en in Pargu gaven de vrouwen de kapotte mobiele telefoons als speelgoed aan kinderen. Op die manier draagt een circulaire (afval)stroom bij aan de sociale duurzaamheid doordat er relaties mee worden onderhouden. De technologie, in dit geval bijvoorbeeld een plastic fles, is ‘gedomesticiseerd’ (Wilhite, 2013: 64) en wordt gebruikt voor doeleinden die de gebruiker geschikt acht. Hierdoor ontstaat er een duurzame circulaire afvalstroom, die compleet afwijkt van het beeld dat supranationale organisaties hebben geschetst. Zij gaan uit van een anonieme wereld waarin het voor de meeste mensen niet uitmaakt aan wie bepaalde afvalmaterialen worden afgestaan. Het is een vast gegeven dat al decennia zit vastgeklonken in een maatschappij. In Sandamfong en Walewale is het haast ondenkbaar dat er een kapotte mobiele telefoon aan een vreemde instantie zou worden gegeven. Een mobieltje is namelijk vaak tijdelijk kapot of kan tot op zekere hoogte nog gerepareerd worden zodra er wat geld bijeen gesprokkeld is waarmee de reparateur kan worden betaald. Fati’s telefoon deed het immers ook na twee weken weer voor de helft. Geld om een nieuwe te kopen heeft ze niet, dus het enige wat ze kan doen is proberen het toestel te laten repareren. Ook al functioneert de telefoon niet volledig, voor haar is het toch genoeg om in ieder geval iemand te bereiken en haar stem te laten horen. Mocht de telefoon echt helemaal kapot zijn, dan kan het nog steeds dienen als een cadeautje voor een kind zonder speelgoed. Zoals ik al eerder beschreef is speelgoed praktisch afwezig, ook in een elite familie zoals die van de chieft van Sandamfong. Een kapot mobieltje waarmee kinderen kunnen spelen is daarom erg waardevol en weegt niet op tegen de prijs die Closing the Loop ervoor zou willen betalen. In de documentaire ‘Vuil Goud’ van *Tegenlicht*, die uitgezonden werd op 29 maart 2015, kreeg de kijker te zien dat er als compensatie voor het inleveren van een kapotte telefoon één Cedi wordt vergoed. Op dit moment is dat eenentwintig eurocent. Dit bedrag is veel te laag. In de documentaire wordt geopperd dat één cedi een goed bedrag is om mensen mee te compenseren. Maar zoals hierboven beschreven, is de kapotte telefoon veel meer waard. Eén cedi gaat iemand niet verder helpen, terwijl het versterken van een relatie dit wel doet. Dat die relaties zo

belangrijk zijn, blijkt ook wel uit het voorbeeld dat ik eerder gaf waarin Zaliya langs een oude vriend ging in Pargu toen we daar in de buurt waren om het hoesje van haar telefoon te laten maken. Ze had ook naar een reparateur kunnen gaan of zelf een nieuw hoesje kunnen kopen. Maar die extra uitgaven kan ze eigenlijk niet betalen, want ze heeft nauwelijks geld. Ze woont in bij haar zus en haar educatiecursussen waarvoor ze soms naar Tamale moest afreizen, worden door Issifu betaald, omdat ze zijn huishoudster is. Voor haar is het heel belangrijk om overall mensen te kennen, omdat zij haar letterlijk in haar levensonderhoud voorzien.

Wanneer designers bepaalde dingen of technologieën ontwerpen, ontstaat er een zogenoemd script dat voorschrijft hoe het moet worden gebruikt (Latour 1992, Akrich 1992 in Verbeek, 2006: 362). In hoeverre het script wordt opgevolgd is te bezien. Verbeek (2006) verwoordt het als volgt: “the script approach opens up a new way to morally assess technologies with respect to the role they play in their use contexts” (362). Door culturele verschillen kan de rol die een bepaalde technologie speelt in een samenleving afwijken van het idee dat er in de eerste instantie achter zat. Elke context biedt ruimte voor nieuwe ideeën over hoe een bepaalde technologie gebruikt kan worden. In Walewale en Sandamfong heeft een (kapotte) mobiele telefoon daardoor een hoge waarde, omdat het voor meer doeleinden kan worden gebruikt dan het script voorschrijft.

6. Conclusie

De ideeën over het behoud van de aarde zijn op milieukundige visies gebaseerd en vanuit supranationale organisaties over de wereld verspreid. Milieuduurzaamheid kan worden versterkt door natuurlijke hulpbronnen te recyclen in plaats van weg te gooien. Materialen zoals goud, zilver en plastic kunnen worden omgesmolten en tot nieuwe voorwerpen worden gevormd. De Nederlandse organisatie Closing the Loop draagt hieraan bij. Door metalen en plastics uit mobiele telefoons op een zuivere manier te recyclen in een fabriek in Antwerpen slaan ze twee vliegen in één klap. Ten eerste wordt het milieu ontlast doordat er geen schadelijke stoffen in de aardbodem terechtkomen, zoals wel gebeurt op de giftige afvalberg Agbogbloshie in Ghana. Ten tweede wordt eerder gedelfd materiaal na gebruik niet weggegooid, maar opnieuw gebruikt. Op die manier wordt de levensduur van het materiaal verlengd en zullen de natuurlijke hulpbronnen minder snel uitgeput zijn.

Om deze circulaire afvalstroom tot stand te brengen, is de aanvoer van mobiele telefoons nodig. Doordat China veel goedkope telefoons naar Afrika verscheept die snel kapotgaan, zijn

er in Ghana veel mobiele telefoons in omloop. Closing the Loop wil deze telefoons inzamelen, maar merkte dat dit erg moeizaam ging. Veel mensen in Ghana wilden hun kapotte mobiele telefoon niet afstaan. Mijn etnografische onderzoek van drie maanden dat zich focuste op materiaalgebruik en afvalmanagement in Walewale en Sandamfong heeft Moss' (2013) zwarte doos geopend, waardoor het sociale effect dat de beleidsintenties van Closing the Loop creëerde voor een deel is verklaard (2013: 232). Het laat zien dat het gebruik van materialen kan verschillen per context. Hoewel designers technologieën een inscriptie geven (Akrich, 1992) kan er bij elk object een nieuwe vorm van materiele agency ontstaan waarop van tevoren niet was geanticiperd. In mijn onderzoeksgebied zijn de moeilijkheden rondom het inzamelen van mobiele telefoons en het creëren van een circulaire afvalstroom te verklaren door vier oorzaken:

Ten eerste wordt er in Walewale en Sandamfong nauwelijks huishoudelijk afval geproduceerd, omdat mensen het materiaal dat ze opvegen zelf thuis verbranden. Daarom is het nauwelijks rendabel voor bedrijven om een afval ophaalsysteem te beginnen. In het geval dat een huishouden wel een klike heeft, wordt al het materiaal waar men vanaf wil in diezelfde afvalbak gedaan. Van afvalscheiding is dus geen sprake. Het apart inleveren van materiaal is dus iets wat niet als vanzelfsprekend wordt beschouwd zoals dat in een land zoals Nederland wel het geval is.

Ten tweede heeft het concept recycling een heel andere betekenis in Ghana. Materialen worden in hun geheel hergebruikt en niet omgesmolten zoals in de fabriek in Antwerpen wordt gedaan. Hierdoor hecht men veel waarde aan materialen die wellicht nog voor een praktisch doel gebruikt kunnen worden dat zich in de toekomst zal aandienen. Dit is terug te voeren op het feit dat een groot deel van de mensen in Noord-Ghana afhankelijk is van de landbouw, bosbouw of visserij en niet veel geld te besteden heeft.

Ten derde is milieuduurzaamheid een onbekend begrip in noord Ghana. Veel mensen zijn zich niet bewust van de vervuiling van de aarde. Ze zien wel een probleem dat zich aan de oppervlakte afspeelt, namelijk het gevaar dat de plastic zakjes kan opleveren voor dieren. Maar dat het plastic langzaam afbreekt waardoor er kleine deeltjes in het ecosysteem terechtkomen, behoort niet tot de dagelijkse kennis. Dit is te verklaren door het slechte onderwijssysteem waardoor alleen de kinderen die naar een privéschool of kostschool gaan een kans hebben om bekend te raken met de drastische gevolgen van milieuvervuiling. Een project dat zich focust op het behoud van natuurlijke hulpbronnen zal daardoor niet snel worden begrepen of participerende burgers aantrekken.

Ten vierde speelt het concept sociale duurzaamheid een grote rol bij het behouden van eventueel herbruikbaar materiaal. Voor het onderhouden van relaties kunnen apparaten zoals

mobiele telefoons van pas komen. Doordat er in Sandamfong en Walewale sprake is van een sterke sociale hiërarchie, zijn er veel asymmetrische relaties (Jamieson, 2000: 315). De sociale controle wordt bewaard door schaamte waarbij elke familie zijn reputatie probeert hoog te houden (Gilmore, 1978: 198). Om niet het slachtoffer te worden van geroddel is het belangrijk om relaties goed te onderhouden. De sociale duurzaamheid wordt onder anderen versterkt door het weggeven of ruilen van materiaal zoals mobiele telefoons en plastic flessen. Er is dus wel een circulaire (afval)stroom, maar deze is niet gebaseerd op het recycle principe dat Closing the Loop formuleert.

Veel mensen in Ghana die mobiele telefoons gebruiken, hebben bij het woord recycling een ander beeld dan wat Closing the Loop en andere milieuorganisaties bedoelen. Het vergroten van de kennis rondom dit concept zou het begrip en de bewustwording kunnen vergroten. Een voorwerp omsmelten om op die manier het materiaal in een andere vorm te hergebruiken is een proces dat niet tot de dagelijkse kennis behoort. Daarom zou de workshop van Closing the Loop waar een telefoon uit elkaar wordt gehaald ook heel nuttig kunnen zijn in Ghana. Zo zien mensen wat er in een telefoon zit. Hierbij is het ook van belang dat er wordt uitgelegd hoe schadelijk sommige stoffen kunnen zijn. Zoals op 29 maart 2015 in de *Tegenlicht* documentaire te zien was, komen bij het handmatige smelten van de telefoons en ander *e-waste* materiaal, zoals in Ghana gebeurt, al deze stoffen in de bodem terecht, waardoor het land vergiftigd en onvruchtbaar wordt. Van deze vervuiling zijn mensen zich niet bewust en het is hen daarom ook niet kwalijk te nemen dat dit op grote schaal gebeurt. Voordat het inzamelen van mobiele telefoons succesvol kan worden uitgevoerd, moeten de mensen beter op de hoogte zijn van het concept recycling met betrekking tot het omsmelten van materiaal. Pas als het duidelijk is hoe die cyclus eruitziet, kunnen mensen begrijpen waarom afval gescheiden zou moeten worden ingeleverd en waarom plastic niet tot restafval behoort. Ook is het dan duidelijker uit te leggen waarom mobiele telefoons apart ingezameld kunnen worden.

Literatuurlijst

- Ahnfelt, K.A. (2016), *Community Repair Within A Circular Economy – An Outdated Practice Or Prefiguration For The Future?* (master thesis), via <https://www.duo.uio.no/handle/10852/53787>, geraadpleegd op 25 mei 2017.
- Akrich, M. (1992), 'The De-Description of Technological Objects' in: W.E. Bijker en J. Law (red.) *Shaping technology/building society*, Cambridge: MIT Press, p. 205-224.
- Amoyaw-Osei, Y., O.O. Agyekum, J.A. Pwamang, E. Mueller, R. Fasko en M. Schluep, (2011), *Ghana e-Waste Country Assessment*, via <http://www.basel.int/Portals/4/Basel%20Convention/docs/eWaste/E-wasteAssessmentGhana.pdf>.
- Barnard, A. & J. Spencer (2010), *The Routledge Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology* (2^e ed.), London: Routledge.
- Berremans, G.D. (2010), 'Chapter 9 – Behind Many Masks: Ethnography and Impression Management' in: A.C.G.M. Robben & J.A. Sluka (red.) *Ethnographic Fieldwork: An Anthropological Reader*, Malden MA, Wiley-Blackwell, p. 137-158.
- Benedict, R. (1943), *Patterns of Culture*, New York: The New American Library of World Literature Inc.
- Benedict, R. (1946), *The Chrysanthemum and the Sword: Patterns of Japanese Culture*, Cambridge: The Biberside Press.
- Brosius, J.P. (1999), 'Analyses and Interventions Anthropological Engagements with Environmentalism', *Current Anthropology*, 40(2), p. 277-309.
- Closing the Loop (2016), 'Circular Purchasing, Disposal and Recycling', via <http://www.closingtheloop.eu/>, geraadpleegd op 19 mei 2017.
- Creighton, M.R. (1990), 'Revisiting Shame and Guilt Cultures: A Forty-Year Pilgrimage', *Ethos*, 18(3), p. 279-307.
- Ferguson, J. (1999), *Expectations of Modernity*, California: University of California Press.
- Gilmore, D.D. (red.) (1987), *Honor and Shame and the Unity of the Mediterranean*, Washington: American Anthropological Association.
- Ghana Statistic Service (2014), District Analytical Report: West Mamprusi District.
- Gupta, A. & J. Ferguson (2010), 'Chapter 24 – Beyond “Culture”: Space, Identity, and the Politics of Difference' in: A.C.G.M. Robben & J.A. Sluka (red.) *Ethnographic Fieldwork: An Anthropological Reader*, Malden MA, Wiley-Blackwell, p. 337-346.

- Harris, N. & J. Braithwaite (2001), 'Guilt', *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, p. 6445-6448.
- Hediger, W. (2000), 'Sustainable Development and Social Welfare', *Ecological Economics*, 32(3), p. 481-492.
- Issaka Y.B., M. Antwi & G. Tawia (2016), 'A Comparative Analysis of Productivity Among Organic and Non-Organic Farms in The West Mamprusi District of Ghana', *Agriculture*, 6(2), p. 13.
- Ivy, M. (2008), 'Benedict's Shame', *Cabinet Magazine*, via <http://www.cabinetmagazine.org/issues/31/ivy.php>, geraadpleegd op 4 april 2017.
- Jamieson, M. (2000), 'It's Shame That Makes Men and Women Enemies: The Politics of Intimacy Among the Miskitu of Kakabila', *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 6(2), p. 311-324.
- Latour, B. (1992), 'Where Are the Missing Masses? The Sociology of A Few Mundane Artifacts' in: *Shaping Technology/Building Society*, W. E. Bijker & J. Law (red.), Cambridge: MIT Press, p. 225-258.
- McKenzie, S. (2004), 'Social Sustainability: towards Some Definitions', Hawke Research Institute, *Working Paper Series*, 27, University of South Australia, Magill, South Australia.
- Milton, K. (1997), 'Ecologies: Anthropology, Culture and the Environment', *International Social Science Journal*, 49(154), p. 477-495.
- Ministerie van Infrastructuur en Milieu, 'Uitvoeringsprogramma Huishoudelijk Afval', via <https://www.youtube.com/watch?v=NAm9AsxgsaA&feature=youtu.be>, geraadpleegd op 18 april 2017.
- Mosse, D. (2013), 'The Anthropology of International Development', *Annual Review of Anthropology*, 42, p. 227-246.
- Orr, Y., J.S. Lansing & M.R. Dove (2015), 'Environmental Anthropology: Systemic Perspectives', *Annual Review of Anthropology*, 44, p. 153-168.
- Ortner, S.B. (1989), 'High religion: A cultural and Political History of Sherpa Buddhism', Princeton: Princeton University Press.
- Owusu-Sekyere, E., D.A. Bagah & J.Y.D. Quansah (2015), 'The Urban Solid Waste Management Conundrum in Ghana: Will It Ever End?', *World Environment*, 5, p. 52-62.

- Rafferty, J.P. (2017), 'Anthropocene Epoch – Introduction', *Britannica Academic*, via <http://academic.eb.com.ezproxy.leidenuniv.nl:2048/levels/collegiate/article/Anthropocene-Epoch/474039>, geraadpleegd op 14 juni 2017.
- Renewi (2017), 'Who We Are', via <http://www.renewi.com/en/about-renewi/who-we-are>, geraadpleegd op 20 juni 2017.
- Reno, J. (2015), 'Waste and Waste Management', *Annual Review of Anthropology*, 44, p. 557-572.
- Retzinger, S.M. (1995), 'Identifying Shame and Anger in Discourse', *American Behavioral Scientist*, 38(8), p. 1104-1113.
- Robben, A.C.G.M. & J.A. Sluka (2010), 'Fieldwork in Cultural Anthropology: An Introduction' in: A.C.G.M. Robben & J.A. Sluka (red.) *Ethnographic Fieldwork: An Anthropological Reader*, Malden MA, Wiley-Blackwell, p. 1-28.
- Sahakian, M. & H. Wilhite (2014), 'Making Practice Theory Practicable: towards More Sustainable Forms of Consumption', *Journal of Consumer Culture*, vol. 14, p. 25-44.
- Sluka J.A. (2010), 'Part VI: Fieldwork Ethics' in: A.C.G.M. Robben & J.A. Sluka (red.) *Ethnographic Fieldwork: An Anthropological Reader*, Malden MA, Wiley-Blackwell, p. 271-275.
- Srigboh R.K., N. Basu, J. Stephens, E. Asampong, M. Perkins, R.L. Neitzel & J. Fobil (2016), 'Multiple Elemental Exposures amongst Workers at The Agbogbloshie Electronic Waste (E-Waste) Site in Ghana', *Chemosphere*, 164, p. 68-74.
- UNDP (2016), 'Responsible Consumption and Production', via <http://www.undp.org/content/undp/en/home/sustainable-development-goals/goal-12-responsible-consumption-and-production.html>, geraadpleegd op 19 mei 2017.
- Veluw, K. van. (2016), 'Bewogen', Rondzendbrief December 2016, Stichting Ecologische Landbouw Projecten Ghana, via <http://www.elpg.nl/wp-content/uploads/2016/12/RondzendbriefELPG-dec2016-web.pdf>, geraadpleegd op 20 april 2017.
- Verbeek, P.P. (2006), 'Materializing Morality: Design Ethics and Technology Mediation' *Science, Technology & Human Values*, 31(3), p. 361-380.
- Wilhite, H. (2013), 'Energy Consumption as Cultural Practice: Implications for the Theory and Policy of Sustainable Energy Use', in S. Strauss, S. Rupp and T. Love (red.) *Cultures of Energy*, San Francisco: Left Coast Press, p. 60-72.
- Zoomlions (2017), 'Keeping Africa Green, Clean and Healthy', via http://www.zoomlionghana.com/cat_selectcafc.html?c=About-Us&linkID=20, geraadpleegd op 20 juni 2016.

Appendix I

Many ideas about conserving planet Earth are based on environmental visions and have been spread by supranational organizations. Environmental sustainability can be enhanced by recycling natural resources instead of throwing them away. Materials such as gold, silver and plastic can be melted and then transformed into new objects. The Dutch organization Closing the Loop contributes to this by recycling metals and plastics from broken mobile phones. They transport the broken phones to a factory in Antwerp that can carry out the process in a way which is least harmful to the environment. In doing so, the durability of natural resources is being enhanced.

To create this circular waste flow, Closing the Loop needs to collect the broken mobile phones. China exports many cheap mobile phones to Afrika. Therefore, there are many mobile phones in Ghana. Closing the Loop experienced that in Ghana not many people want to hand in their broken devices. They wanted to know what ‘Ghanaians do with their broken mobile phones’. For this thesis that question has been shaped to the following: ‘how do people deal with waste materials?’ I focused on the women who manage the waste materials in their households. By interviewing these women and observing them I gained a lot insights on waste management, sustainability, use of materials and (broken) mobile phones. It appeared that Closing the Loops’ policy intentions did not lead to the social effects that they had expected (Moss, 2013: 232). My ethnographic research shows that the use of material can be different when the context changes. Even though designers have put a certain inscription in their technologies (Akrich, 1992 in Verbeek, 2006: 362) new forms of material agency can appear that were not taken in to account. I have formulated four reasons that can explain the difficulties that Closing the Loop experienced while trying to collect the mobile phones to create a circular waste flow.

First, solid household waste almost does not exist in Walewale and Sandamfong, because people sweep and burn their waste materials at their houses. This makes it unprofitable for companies to start a waste collecting system. When a household does make use of a collecting service, they dump all the materials that they want to get rid of in the same bin. Waste separation is therefore nonexistent in Ghana. To hand in materials separately is not something people are used to like the people in the Netherlands are.

Secondly, the concept ‘recycling’ has a different meaning in Ghana. People reuse material in the shape that it already exists. A jerrycan, for example, can be used as a bucket to fetch water from the well. They do not melt old (plastic) materials to create new objects like

they to in the factory in Antwerp. Many people in Northern-Ghana are farmers or fishermen and have low incomes. Therefore, people value material that might have a practical purpose in the (nearby) future and do not throw things away.

Thirdly, environmental sustainability is an unknown concept in Northern-Ghana. Many people are not aware of environmental pollution. They do see problems that take place on the surface. Plastic sachets can cause severe problems for animals when they accidentally eat them while they are grazing on land that is covered by those sachets. But the farmers do not realize that the plastic breaks down slowly leaving behind small parts that end up in the ecosystem. The education system still creates a lot of inequalities in Ghana. Only children that have been able to go to a private school are brought into contact with the drastic consequences of environmental pollution. It is therefore unlikely that a project that focuses on the preservation of natural resources will attract participating citizens.

Fourthly, the concept of social sustainability plays a more important role in people's lives. To sustain relationships, devices like mobile phones, whether they are broken or not, can be of use. Because of the strong hierarchy in communities like Sandamfong and Walewale, many relationships are asymmetrical (Jamieson, 2000: 315). Social control is being maintained through feelings of shame. Every family tries to keep up their reputation (Gilmore, 1978: 198). They try to avoid becoming victims of gossiping neighbors. The social sustainability can be enhanced by giving or exchanging materials like mobile phones or plastic bottles. Giving them away to a stranger or strange organization is therefore a very unnatural thing to do.

Many people in Ghana who use mobile phones have a very different connotation of the word 'recycling' than Closing the Loop or other environmental organizations. A better explanation of this concept would make people more aware of how the material could also be used. People are unfamiliar with melting an object in a factory to create new things. Therefore, it could be useful to organize Closing the Loops' workshop in which people take a phone apart. During this workshop people learn that a mobile phone contains many materials that can be reused. It is also important that they show how poisonous these materials can be. At Agbogbloshie, the biggest dump site in Ghana, some people set the phones on fire and try to collect the valuable metals with a magnet. This is a very inefficient way to 'reuse' metal because a lot of it ends up in the soil, intoxicating the ecosystem. To collect mobile phones successfully, the Ghanaian people should first be more aware of these effects and the concept of recycling that contains the melting of materials. After the Ghanaian people have been introduced to this cycle, they will be more capable to comprehend why waste should be separated and how soft plastic can be given an 'afterlife' (Reno, 2015: 558).